

İSLAM DÜNYASINDA DİYALOG GRUPLARI VE KURUMLARI*

Doç. Dr. Kadir ALBAYRAK

Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi
Dinler Tarihi Anabilim Dalı
kalbayrak@cu.edu.tr

Özet

Dinler veya inançlar arası diyalog kavramı farklı ve aynı inanç grupları arasında olumlu yönde işbirliği gerçekleştirmek anlamına gelir. Son yıllarda diyalog ve türevlerini çokça duymaya alıştık. Böylece gayrimüslim ülkelerde olduğu gibi İslam dünyasında da dinler arası diyalog çok popüler bir hale gelmiş oldu. Bu kapsamda Ortadoğu ve Hint Alt Kıtası'nda dinler arası diyalog konularıyla ilgilenen birçok dinî gruplar bulunmaktadır. Bunların temel hedefi dinler arası diyalogu ve toplumsal barışı gerçekleştirmektir. Ancak İslam dünyasında diyalogla ilgili birçok zorluk ve tereddütler de görülmektedir.

Bu çalışmanın esas hedefi İslam dünyasının dinler arası diyalog alanında görülen gelişmelerdeki yerini ve görevini göstermektir. Başlıca bulgular, dinler arası diyalog sektöründe birçok önemli kurumlar, gruplar ve komisyonlar bulunmasına, değişik tarzda faaliyetler gösterilmesine rağmen diyalog çalışmalarının az sayıdaki entelektüelle sınırlı kaldığını ve yeterli derecede halk seviyesine hitap etmediğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam dünyası, dinler arası diyalog, diyalog grupları, diyalog kurumları.

DIALOGUE GROUPS AND ORGANIZATIONS IN THE ISLAMIC WORLD

Abstract

The term of inter-faith dialogue refers to cooperative and positive interaction between people of different and the same religious traditions. Recently we hear many terms like dialogue, religious dialogue, inter-faith dialogue, dialogue of civilizations etc. So in most Islamic countries like non-Muslim world dialogue has become more popular in recent years. In this context there are many basically religious organizations in the Middle East and Indian Subcontinent geared to working on interfaith issues. Its main aims and objectives are to promote interfaith dialogue and to live peacefully within society. But there are also many difficulties and hesitations about the dialogue in the Islamic world.

* Bu makale, 22-24 Haziran 2007 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kızılcahamam'da düzenlenen "Tarihsel, Doktrinel ve İşlevsel Boyutlarıyla Dinler Arası İlişkiler" konulu Proje Müzakere Toplantısında sunulan "İslam Dünyasında Diyalog Grupları ve Perspektifleri" adlı müzakere metninin tekrar gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş halidir. Türkiye'deki dinler arası diyalog perspektifi anılan toplantıda başka bir katılımcı tarafından değerlendirildiğinden dolayı, biz bu makalemizde ülkemizdeki çalışmalara değinmeyi bu aşamada gerekli görmedik.

The main purpose of this study was to show the place and function of Islamic world in the field of interfaith developments. The initial findings show that despite the existence of numerous organizations, groups and committees that work in the interfaith sector, and the many different types of interfaith activities and efforts underway, interfaith dialogue is still limited to the intellectual minority and does not sufficiently or effectively involve the people level.

Keywords: Islamic world, interfaith dialogue, dialogue groups, dialogue organizations.

Giriş

Günümüz dinler arası diyalog çalışmalarının en önemli taraflarından birisi bilindiği gibi “İslam Dünyası”dır. Ne var ki İslam dünyasının sınırlarını çizmek, bu sınırlar çizilebilse bile içeriğini belirlemek geçmişte olduğu kadar kolay değildir. Zira geçmişte gelenek “darü'l-İslam”, “darü'l-harp” şeklinde hukuksal ve siyasal yönden pratik bir ayırım yapmış, bu ayırma göre İslam dünyasının sınırları nispeten belirlenmişti. Fakat günümüzde İslam dünyasının sınırlarını açık-seçik olarak tespit etmek oldukça zordur. Bunun nedeni de geçmişte “darü'l-harp” şeklinde görülen coğrafyada milyonlarca Müslümanın yaşaması,¹ “darü'l-İslam” olarak adlandırılan coğrafyanın ise yeknesak olmaması, ayrıca siyasal açıdan çok dağınık, hatta yer yer işgal altında bulunmasıdır.

İslam dünyası kavramının genel olarak iki anlama işaret ettiği söylenebilir. Birincisi, kültürel açıdan İslam'a mensup olan insanlar topluluğudur ki bunlara “Müslümanlar” denir ve dünya nüfusunun yaklaşık olarak 1.5 milyarını teşkil eder.² İkincisi ise, coğrafi ve siyasi mensubiyetle ilgilidir. Buna göre öncelikle İslam dünyası; genel olarak Ortadoğu ve Uzakdoğu'nun bazı bölgelerine işaret eder. Ancak Afrika, Orta Asya, Balkanlar ve Kafkasya da bu kapsamın içerisinde değerlendirilmelidir. Dolayısıyla İslam ülkeleri veya İslam dünyası tabiri ya ülke nüfusunun yarısından fazlasını Müslümanların oluşturduğu ya da İslam dininin devletin resmî dini olduğu yahut da en yaygın dinin İslam olduğu ülkeleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

Dünyada en kalabalık Müslüman nüfus Hindistan'da yaşamakla birlikte genel nüfusa oranla bu ülkede azınlık konumuna düşen Müslümanlar, sırasıyla Endonezya, Pakistan, Bangladeş, Mısır, Türkiye ve İran'da çoğunluğu teşkil etmekte ve bu ülkelerden sadece Mısır Arap ülkesi sayılmaktadır.

Günümüzde İslam dünyasının en geniş ve etkili kuruluşu olan İslam Konferansı Örgütü'ne mensup 57 Müslüman ülke mevcuttur.³ 1969'dan 2004 yılına kadarki süreçte

¹ Kesin olmayan verilere göre sadece Doğu ve Batı Avrupa ülkelerinde yirmi milyonu aşkın Müslümanın yaşadığı bilinmektedir. Bkz. <http://newbbc.co.uk/2/hi/europe/4385768.stm>

² <http://www.asoon.org/a-islam.htm>

³ İslam Konferansı Örgütü (The Organization of the Islamic Conference-OIC / Münazzametü'l-Mü'temerü'l-İslamî) 21 Ağustos 1969'da Yahudiler tarafından Mescid-i Aksa'ya yapılan saldırı üzerine Fas'ın başkenti Rabat'ta 25 Eylül 1969 tarihinde kurulmuştur. (Örgütün resmî kuruluş tarihi 1971 olarak kabul edilir). Örgüt'ün Genel Sekreterliği şu anda Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde

57 tam üyesi bulunan İKÖ'ne Bosna-Hersek, Tayland, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya ve Orta Afrika Cumhuriyeti toplantılara gözlemci statüsünde katılan devletler olup, Hindistan ve Filipinler de üyelik için girişimlerde bulunmuşlardır.

Farklı ırk ve dillere mensup Müslümanlar genellikle Sünni ve Şii olmak üzere iki ana mezhebe ayrılır. Yeryüzündeki toplam Müslüman nüfusun % 85-90'ı Sünni, kalan % 10-15'i ise başta Şii olmak üzere diğer mezheplere mensupturlar. Şiiilerin çoğunluğu İran (% 90), Irak (% 65), Azerbaycan (% 80), Bahreyn (% 70) ve Lübnan'da (% 35) yaşarken günümüzde kendilerinden fazla söz edilmeyen az sayıda Harici (İbadiler) ise Uman'da bulunur.⁴

İslam Konferansı Örgütü'ne üye 57 ülkeden 22'si Arap ülkesidir ve bunların toplam nüfusu yaklaşık olarak 280 ile 325 milyon civarında tahmin edilmekte, bu sayının yarısı on beş yaşın altındadır. Ayrıca Arap ülkeleri nüfus artış oranı dünyada en yüksek seviyede olan ülkelerdir.⁵ Arap dünyasının büyük bir ekseriyeti Sünni Müslüman'dır ve Arap ülkeleri arasında Şiiiler sadece Irak'ta % 65'le çoğunlukta, Lübnan, Yemen, Kuveyt ve Bahreyn'de azınlık konumunda iken, Suudi Arabistan'da ise çok az sayıda Şii bulunmaktadır. Arap devletlerinin üye olduğu Arap Ülkeleri Birliği (League of Arab States / Câmi'atü'd-Düvelü'l-Arabiyye) 22 Mart 1945 yılında kurulmuş olup Birliğin merkezi Kahire'dedir.⁶

Arap dünyasında, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren değişik mezheplere müntesip Hıristiyanların yaşadığı bilinmektedir. Bilhassa Lübnan, Mısır, Filistin, Irak, Ürdün, Sudan ve Suriye'de önemli sayıda Hıristiyan varlıklarını sürdürmektedir.⁷ Bilindiği gibi Arap ülkelerinde geçmişten beri Yahudi Araplar da bulunur. Fakat 1948 yılında İsrail Devleti kurulunca bunların büyük bir ekseriyeti İsrail'e göç etmiş olmakla

bulunmaktadır. İKÖ'ne üye ülkeler şunlardır: Afganistan, Arnavutluk, Azerbaycan, Bahreyn, Bangladeş, Benin, Birleşik Arap Emirlikleri, Brunei Darüsselam, Burkina Faso, Cezayir, Cibuti, Comoros, Çad, Endonezya, Fas, Fildişi Sahilleri, Filistin, Gabon, Gambia, Gine, Gine Bissau, Guyana, Irak, İran, Kamerun, Katar, Kazakistan, Kırgızistan, Kuveyt, Libya, Lübnan, Maldivler, Malezya, Mali, Mısır, Moritanya, Mozambik, Nijer, Nijerya, Özbekistan, Pakistan, Senegal, Sierra Leone, Somali, Sudan, Surinam, Suriye, Suudi Arabistan, Tacikistan, Togo, Tunus, Türkiye, Türkmenistan, Uganda, Uman, Ürdün, Yemen. İslam Konferansı Örgütü hakkında daha geniş bilgi için bkz. <http://www.oic-oci.org/main-body.htm>

⁴ Georges Corm, Selina Cohen, *Fragmentation of the Middle East: The Last Thirty Years*, Routledge, London and New York 1988, 22-25; http://en.wikipedia.org/wiki/Muslim_world

⁵ Henry T. Azam, *The Arab World Facing the Challenge of the New Millennium*, I. B. Tauris Pub., London 2002, 1.

⁶ Arap Birliği'ne üye ülkeler şunlardır: Cezayir, Bahreyn, Comoros, Cibuti, Mısır, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Moritanya, Fas, Uman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Somali, Sudan, Suriye, Tunus, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen. Geniş bilgi için bkz. <http://www.arableagueonline.org/las/index.jsp>

⁷ Muhammad Faour, *The Arab World After Desert Storm*, United States Institute of Peace Press, Washington 1993, 4-6.

birlikte halen Bahreyn’de yedi bin, Tunus’ta bin ve Fas’ta bin dolayında Yahudi’nin yaşadığı tahmin edilmektedir.⁸

Ürdün Prensi Hasan b. Talal’a göre Arap dünyasında değişik mezheplere mensup 10 milyona yakın Hıristiyan yaşamaktadır. Mısır’da 6 milyon, Lübnan’da 2 milyon, Suriye’de yaklaşık olarak 500 bin, Irak’ta 500 bin, Ürdün’de Filistin kökenliler de dahil olmak üzere 500 bin civarında tahmin edilmekte ve bu Hıristiyanların hangi mezheplere mensup olduklarını tam olarak saptamak mümkün değildir. Ancak gerçek olan şu ki, Arap dünyasındaki en kalabalık Hıristiyan topluluğunu Mısır’daki Kıptiler oluşturur. Rum Ortodoks Kilisesi ikinci sırada gelmekte ve bunlar genellikle Suriye’de yaşamakta, üçüncü sırayı ise toplam sayıları bir milyon civarında olan Lübnan’da yaşayan Maroniler almaktadır. Bütün bunların, yaşadıkları toplumla büyük çapta sıkıntıları olmamakla birlikte kimi Batı’lı ülkelerin kışkırtmalarıyla zaman zaman problemler ortaya çıkabilmektedir.⁹

Yakın geçmişte Lübnan, Suriye ve Filistin Hıristiyanları Osmanlı devletinden bağımsızlık kazanmada ve Arap millî kimliğinin oluşmasında öncü rol oynamışlardır.¹⁰ Öte taraftan özellikle Amerika’da ve Batı’da yaşayan bazı Hıristiyan Araplar, Arap dünyasındaki Hıristiyanların planlı bir katliama tabi tutulduğu şeklinde iddialarda bulunmaktadırlar. Halbuki tarihte ve günümüzde böyle bir şeyin olmadığı bilinmektedir. Kimi zaman görülen mezhep çatışmaları ise hiçbir şekilde planlı bir katliam olarak değerlendirilemez.¹¹

İslam dini Ortadoğu’da yayılmaya başladığında burada yaşayan Hıristiyanların yani Monofizitlerin, Maronilerin, Nesturilerin vs. Bizans’la derin politik ve teolojik çatışmaları vardı. Bu yüzden bunların birçoğu süreç içerisinde İslam dinini seçmişler,¹² bu dönemde Melkitler hariç bütün Hıristiyan Araplar Müslümanlarla işbirliği yapmışlardır.¹³

Burada Arap ülkelerindeki kültürel duruma da kısaca değinmek yerinde olur. Arap dünyasında on beş yaşın üzerindeki okuma yazma oranı % 65 civarındadır ki bu rakam dünya ortalamasının çok altındadır. Bu oran Moritanya, Fas ve Yemen’de daha da düşüktür. Okuma yazma oranının en yüksek olduğu ülkeler % 90’la Filistin ve

⁸ *World and Its Peoples: The Middle East, Western Asia, and Northern Africa*, Marshall Cavendish Corporation, New York 2006, 1247, 1283; http://en.wikipedia.org/wiki/Arab_world. İslam ve özellikle Arap ülkelerindeki Yahudi nüfus yapısı, geçmişten günümüze geçirdiği değişim ve göçleri konusunda bkz. Moshe Gat, *The Jewish Exodus from Iraq, 1948-1951*, Routledge, London and New York 1997; Gabriel Baer, *Population and Society in the Arab East*, Routledge, London and New York 2003.

⁹ al-Hasan b. Talal, *el-Mesihyye fi'l-Âlemi'l-Arabî*, Amman 1994, 129-134.

¹⁰ Bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. A. İhsan Pala, M. Şirin Çıkar, Kitabiyat, Ankara 2001, 23-25.

¹¹ Raja G. Mattar, “Arab Christians are Arabs”, http://www.alhewar.com/Arab_Christians_are_Arabs.htm

¹² Montgomery Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, çev. Fuat Aydın, Birey Yayıncılık, İstanbul 2000, 15.

¹³ Mattar, “Arab Christians are Arabs”, <http://>

Kuveyt'tir. İslam dünyasının bir parçası olan Arap ülkelerinde önemli oranda Türkmen, Kürt, Asuri, Sabii, Yezidi, Çerkez ve Çeçen'in bulunduğunu ve bunların yanında Kiptiler, Maroniler, Nesturiler, Keldaniler, Süryaniler, Yakubiler, Ortodoks Ermeniler, Katolik Ermeniler, Katolik Asuriler, Ortodoks Rumlar ve Katolik Rumların da yaşadığını unutmamak gerekir.¹⁴

Günümüzde İslam Ülkeleri ve Fiilî Durum

İslam ülkelerinin birçoğu ne yazık ki içeriden ve dışarıdan kaynaklanan sayısız yapısal sorunla karşı karşıyadır. En önemlisi, bu yapısal meselelerin sonucunda Müslümanların kendilerine olan özgüvenlerini yitirmiş olmalarıdır. Üstelik yine birçok İslam ülkesinin kültürel veya askerî işgale yüz yüze bulunması sağlıklı düşünmeyi ve karar almayı güçleştirmektedir. Hem de bu işgallerin diyalog çalışmalarıyla at başı gitmesi büyük bir çelişki olarak dikkatleri çekmektedir. Örneğin Irak, Filistin, Afganistan, Azerbaycan, Somali, Bosna-Hersek, Yemen, Pakistan-Hindistan arasındaki sorunlar bunlardan belli başlı olanlarıdır. Bu yüzden İslam ülkelerinde icra edilen diyalogdan yakın bir gelecekte olumlu sonuçlar beklemek hayalperestlik olduğu gibi bu diyalogun taraflarını kapsamlı ve sağlıklı bir şekilde mercek altına almak oldukça zor görünmektedir. Ne var ki Ortadoğu'daki değişik din mensupları arasındaki resmî/kurumsal diyalog teşebbüslerinin 1967 yılındaki "Altı Gün Savaşı"ndan sonra yükselişe geçtiğini göz ardı etmemiz de mümkün değildir.

Bu tespitlerden sonra bazı İslam ülkelerindeki diyalog gruplarını incelemek uygun olabilir. Fakat bunu yaparken İslam ve Doğu kültür geleneğinde olmayan bir yöntemi takip etmek durumunda kalma tehlikesini de göz önünde bulundurmalıyız. Bu da İslam ülkelerinde yüzyıllardır beraber ve birlikte yaşayan insanların ırk ve din temellerine göre tasnif edilmesi, daha sonra da bunlar arasında diyalogun tesis edilmeye çalışılmasıdır. Kültür konuşulan dil, okunan şiir, söylenen şarkı, yenen yemek, oynanan dans ve paylaşılan tarih demek¹⁵ ise, yüzyıllardır Müslümanların içerisinde yaşayan fakat Müslüman olmayan din mensuplarını, dinleri farklı olsa da aynı kültürün bir unsuru olarak değerlendirmek gerekir. Esasen Batı'dan gelen ırkçılık hastalığından önce bu farklı din mensupları kendilerini aynı kültürün doğal üyeleri olarak görmüşler, yaşamışlar ve üretmişlerdir.

Araştırmamızda bütün İslam ülkelerini ayrı ayrı ve ayrıntılı olarak ele almanın mümkün hatta gerekli olmadığı gerçeğini vurgulamak isteriz. Ele aldığımız ülkeler genellikle diyalog çalışmalarında öne çıkan ve belli bir bakış açısı kazandıracaklarını düşündüğümüz ülkelerdir.

a. Müslüman Arap Ülkeleri ve Diyalog Grupları

a.1. Lübnan

Ülkenin nüfusu 3 milyon 874 bin ve bunun % 70'i de Müslüman'dır. Diğer % 30 ise değişik Hıristiyan gruplardan oluşur. Özellikle bu ülkede Maroni Hıristiyanlar ve Dürziler önemli bir yekûn teşkil etmektedirler. Lübnan, yakın geçmişte (1975-1991) derin izler bırakan bir iç savaş yaşamış, halen durulmamış ve gelecekle ilgili endişeler bertaraf edilememiş bir ülkedir. Çünkü iç savaşta Dürziler, Sünniler, Şiiiler, Katolikler,

¹⁴ Bkz. Kadir Albayrak, "Arap Dünyasında Diyalog Çalışmaları ve Bir Bibliyografya Denemesi", *Dini Araştırmalar*, C. VI, Sa. 18, 2004, 256.

¹⁵ Mattar, "Arab Christians are Arabs", <http://>

Ortodokslar ve Protestanlar birbirleriyle amansız bir çatışmaya sürüklenmişlerdir.¹⁶ Dolayısıyla din ve mezhep savaşlarının her an tekrar yaşanma tehlikesi ile yüz yüze bulunan Lübnan’da entelektüel seviyede diyalog arayışları ve çalışmaları yoğun olarak yürütülmektedir. Bu çalışmalara Hıristiyan kiliselerinin bütün temsilcileri ve Müslüman taraftan da Sünniler, Şiiiler ve Dürziler katılmaktadırlar.¹⁷

Bu anlamda Lübnan Tripoli’deki Balamand Üniversitesi’ne bağlı olan ve 1995 yılında kurulan “Hıristiyan-İslam Araştırmaları Merkezi” (Center for Christian-Muslim Studies) diyalogla ilgili önemli çalışmalar yapan kuruluşlardan biridir. Bu merkez, bir kısmı daha önceki sempozyum, konferans ve seminerlere ait materyalin derlenmesinden oluşan çok sayıda yayım yapmaktadır. Beyrut’taki Saint-Joseph Üniversitesi’ne bağlı “İslam-Hıristiyan Araştırmaları Enstitüsü” (Institut d’études islamo-chrétiennes) Müslümanlar’la Hıristiyanlar arasındaki diyalog çalışmalarını yürütmektedir. Enstitünün bünyesinde bulunan “hiwar.net” adlı internet sitesi ise sanal ortamda faaliyet göstermekte,¹⁸ aynı üniversitenin, “Arap Hıristiyan Dokümantasyon ve Araştırma Merkezi” (Arab Christian Documentation and Research Center) adlı enstitü de diyalog çalışmalarıyla ilgilenmektedir.¹⁹ Yine 1993 yılında kurulmuş olan “Hıristiyan-Müslüman Diyalogu Komitesi” de Lübnan’da kayda değer toplantılar yapmakta ve karşılıklı anlayış ve hoşgörüyü pekiştirmeye çaba harcamaktadır.²⁰

Lübnan, İslam ülkeleri içerisinde kitap, dergi vb. basımında ileri bir seviyededir. Örneğin Arapça neşredilen ve akademik bir dergi olan “el-İctihad” dergisi dinler arası diyaloga ilişkin makaleler ve özel sayılar yayınlamaktadır. Dergi 1995 ile 1996 yılları arasındaki dört sayısını dinler ve mezhepler arası diyaloga ayırmıştır.²¹ Lübnan’da her dinî grup ve mezhebin kendine has özel radyo, televizyon ve diğer yayın organları bulunmakta, bu durumun barış ve savaş zamanlarında farklı etkileri görülmektedir.

a.2. Libya

Toplam nüfusu 5.9 milyon olan ülkenin % 97’si Sünni Müslüman’dır. Çok az sayıda Hariciliğin bir koluna mensup olan İbadiler yaşamaktadır. Ülkede yabancılardan oluşan küçük Hıristiyan gruplar ve Mısır Diyakosluğuna bağlı küçük bir Anglikan topluluk da bulunur. Roma’ya bağlı Katoliklerin sayısı 40 bin olarak tahmin edilirken Libya aynı zamanda tarihi kökleri M.Ö. 300’lü yıllara dayanan en eski Yahudi cemaatin yaşadığı bir yerdir. Ancak 1945’den itibaren başlayan bir programla bunların birçoğu

¹⁶ William R. Polk, “Syria the Neighbor”, <http://www.williampolk.com/pdf/2004/Syria%20the%20Neighbor.pdf>

¹⁷ İslam ülkeleri ile ilgili nüfus yapısı ve nüfus dağılımı oranları şu internet adreslerinden alınmıştır: www.ulkeler.net; <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/gov/ipc/www/idbpyr.html>; <http://www.infoplease.com/ipa/A0004379.html>

¹⁸ Albayrak, “Arap Dünyasında Diyalog Çalışmaları...”, 243; Hüseyin Nasr, “Islamic-Christian Dialogue, Problems and Obstacles to be Pondered and Overcome”, *The Muslim World*, Vol. LXXXVII, No. 3-4, July-October 1998, 218.

¹⁹ Patrice Brodeur, “North Africa and West Asia”, *Religious Studies*, Ed. Gregory D. Alles, Routledge, London and New York (?), 95.

²⁰ “Dialogue in Lebanon”, <http://hiwar-net.usj.edu.lb/chroniques21.htm>

²¹ Bkz. Albayrak, “Arap Dünyasında Diyalog Çalışmaları...”, 250-254.

1948 yılında İsrail'e göç ettirilmişlerdir. 1951 yılında Libya'nın bağımsızlığını kazanması ve 1956'daki Süveyş kanalı kriziyle birlikte ülkedeki Yahudilerin sayısı iyice azalmıştır.²²

Libya, öncelikle Vatikan'la olmak üzere Hıristiyanlarla diyalog faaliyetlerinde bulunan Müslüman ülkelerin başında gelmektedir. 1976 yılında Libya'dan bir dinî delegasyon Vatikan'ı ziyaret etmiş, ziyaret sırasında 1-5 Şubat 1976 tarihleri arasında Tripoli'de bir Müslüman-Hıristiyan diyalog toplantısı yapılması için hazırlık komitesi kurulmuştu.²³ Libya'da yapılan bu diyalog toplantısı Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yapılan uzmanlar diyaloguna en güzel örneklerden biri olarak gerçekleşmişti. Libya'nın ev sahipliğinde, değişik ülkelerden 400'e yakın Müslüman ve Hıristiyanın katıldığı bu toplantıya Papalık Dinler Arası Diyalog Konsili başkanı Sergio Pignedoli başkanlığında, gerek Vatikan'dan gerekse İslâm ülkelerinden pek çok Hıristiyan teolog veya müsteşrik Hıristiyanları temsilen hazır bulunmuştu.²⁴

Bu diyalog toplantısı sonrasında alınan kararlar, her iki din mensuplarının da Tanrı inancına sarıldıkları ve ortak bir iman cephesi oluşturdukları, dinlerin; ahlakî sorunların çözümünde çok önemli roller üstlendikleri, ırkçılığın kınanması gerektiği, insanların ekonomik düzeylerinin artırılması için ortak çalışmalar yapmalarının zarurî olduğu, din öğrenim ve öğretiminin hayatî olduğu, tüm dinî hürriyetlerin sağlanması için gayret gösterilmesi ve bu konuda yapılan olumsuz baskıların kınanması gibi konuları oluşturmaktaydı. Toplantının sonuç bildirgesi, ilahi kitapların mutlaka tüm dillere çevrilmesinin teşvik edilmesini, okutulan ders programlarında ve okul kitaplarında ortaya çıkan yanlış bilgilendirme gibi hataların giderilmesi için her iki tarafın da ortak çalışmalar yapmasını, ayrıca iki tarafın da kültürel mirasları korumak için çaba harcamasını tavsiye etmiştir.²⁵

Libya, Hıristiyanlarla girdiği aktif diyaloglardan cesaret alarak 1982 yılında "Dünya İslâm'a Davet Cemiyeti" (Cem'iyetü'd-Davet'il-İslamiyyeti'l-Alemiyye / World Islamic Call Society) adlı bir kurum ikame etmiştir.²⁶ Ana hedefi, insanları İslâm'a davet etmek ve davet eden uzmanlar yetiştirmek olan bu kurum kitap, dergi gibi yayımlarla İslamî propaganda yapmakta, Müslüman ülkelerde Arapça öğretimini teşvik etmektedir. Cemiyetin günümüzde Arapça, İngilizce ve Fransızca çıkan "Da'wah" adlı bir gazetesi ve "Risalet'ül Cihad" adlı aylık bir dergisi vardır. Kurum Müslüman ve Müslüman olmayan ülkelerde etkinliklerde bulunan çok sayıda davetçiye sahip olduğu söylenmektedir.

1980'lerin sonlarına doğru, Dünya İslâm'a Davet Cemiyeti, Malta'da Hıristiyanlarla diyalogu idare edecek bir şube açmıştır. Bu şube, mahalli seviyede pek çok diyalog toplantısına katılımcı olarak taraf olmaktadır. Şubeye ait olmak üzere

²² Libya'daki Yahudi varlığı ve tarihi konusunda daha geniş bilgi için bkz. Maurice M. Roumani, *The Jews of Libya*, Sussex Academic Press, Brighton 2008.

²³ Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 180.

²⁴ Bkz. Ali Arslan Aydın, *İslam-Hıristiyan Diyalogu ve İslam'ın Zaferi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul 1991.

²⁵ Mustafa Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, 356-357.

²⁶ Hugh Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh University Press, 2000, 183.

Temmuz 1987'den beri Malta dilinde "Dialogue" adıyla aylık bir dergi çıkmakta, şubenin faaliyetleri, aynı zamanda Malta'daki yerli Müslümanlar tarafından da desteklenmektedir. Mart 1989 tarihinde Vatikan Dinler Arası Diyalog Sekreteryası'ndan Kardinal Francis Arinze başkanlığında bir heyet, bu cemiyetin Tripoli'deki merkezini ziyaret etmiş, 1976'da yapılan diyalogun benzerlerinin yapılması gündeme getirilmişti. Neticede 15 Şubat 1990 tarihinde cemiyetten bir heyet, Vatikan Dinler Arası Diyalog Konsili'ne iade-i ziyarette bulunmuştur.²⁷

a.3. Mısır

78 milyon nüfusa sahip olan Mısır'ın % 94'ü Müslüman, % 6'sı da Kıpti Hıristiyan'dır. Ayrıca değişik Rum Ortodoks, Katolik, Protestan gibi Hıristiyan mezheplerine, Yehova Şahitlerine ve Bahailere mensup toplulukları da hatırlatmak gerekir. Kaynaklarda Mısır'da çok az sayıda Yahudi'nin de yaşadığı zikredilmektedir.²⁸

Mısır'la Kıptiler arasında yüzyılı aşkın bir süredir değişik sorunların yaşandığı bilinmektedir. Sayıları hakkında kilise kaynakları genel nüfusun % 18'i iddiasında bulunurken resmî kaynaklar bunun % 6 olduğunu söylemektedir. Bütün dünyada olduğu gibi Mısır'da da nüfus yapılarıyla ilgili veriler sürekli tartışma konusu yapılmakta, buna bağlı olarak resmî kurumlar dinsel ve etnik azınlıkları daha az gösterirken, azınlıklar da kendilerini daha fazla gösterme eğiliminde görünmektedirler. 1940'lı yılların sonlarında Kıptiler "Cem'atü'l-Ümme'l-Kıbtiyye" (Coptic Nation Society) adıyla bir merkez kurmuş ve bu 1952 yılında siyasal bir parti hüviyetini almıştır.²⁹

Mısır'da dinler arası diyalog etkinlikleri daha çok Ezher Üniversitesi ile Kahire Üniversitesi ekseninde icra edilmektedir. Ezher Üniversitesi resmen uluslar arası bir kurum olmamasına rağmen İslam dünyasındaki tarihsel prestiji ile diyalogda söz sahibi olmaktadır. Bu meyanda bilhassa Mısır'da önemli oranda bir nüfusa sahip olan Kıptilerle ilişkiler üzerinde yapılan çalışmalar çoğunluktadır. Bununla birlikte uluslararası düzeyde Vatikan Kilisesi ile de karşılıklı toplantı, görüş alış veriş ve müzakereler yoğun şekilde yürütülmektedir.³⁰ 19-20 Kasım 2008'de Ezher şeyhinin teklifi doğrultusunda İngiltere Anglikan Kilisesi ile birlikte gerçekleştirilen bir komisyon toplantısında; dinlerin temel ilkeleri ve bunların düşünce, amel ve toplumsal adalet yönünden insanlar üzerindeki etkisi, dinlerin prensipleri ışığında eşitlik ve toplumsal barışın tesisinde esas alınacak ilkeler gibi konular tartışılmıştır.³¹

Mısır Evkaf Bakanlığı da dinler arası diyalog toplantılarını teşvik eden bir kurumdur. Öte yandan Kahire'de bulunan ve 1975'li yıllarda kurulmuş olan "Dinî Kardeşlik Kurumu" da (Association for Religious Fraternity/el-İhaü'd-Dînî) dinler ve

²⁷ Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 357.

²⁸ Bkz. *International Encyclopedia of Adolescence: A Historical and Cultural Survey of Young People Around the World*, Vol. I, Ed. Jeffrey Jensen Arnett, CRC Press, New York 2007, 255.

²⁹ Ami Ayalon, "Egypt Coptic Pandora's Box", *Minorities and the State in the Arab World*, Ed. Ofra Bengio, Gabriel Ben-Dor, Lynne Rienner Publishers, London 1999, 53, 55.

³⁰ Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 181; Albayrak, "Arap Dünyasında Diyalog Çalışmaları...", 243.

³¹ <http://www.egypt.com/news-detail.aspx?news=5335>

mezhepler arası diyalog çalışmalarına katılan kurumlardan biri olarak dikkat çekmektedir.³²

a.4. Suudi Arabistan

Ülkenin toplam nüfusu 22 milyon olarak tahmin edilmekte ve bunun yaklaşık 10 milyonu ülke dışından gelen işçilerden oluşmaktadır. Bu yabancıların 2 milyonu Yemen, 1.5 milyonu Hint, 1 milyonu Bangladeş, 900 bini Pakistan, 800 bini Mısır, diğer 800 bini Filipin, 250 bini Filistin, 150 bini Lübnan, 130 bini Sri Lanka, 40 bini Eritre ve 36 bini Amerikan kökenlidir. Bunlar değişik İslamî mezheplerden, ayrıca Hıristiyan, Hindu, Budist ve Yahudilerden oluşmaktadır. Filipinlilerin % 90'ının Hıristiyan olduğu ifade edilmekte ve öte yandan 500 binin üzerinde değişik mezheplere mensup Hıristiyan'ın varlığı da bilinmektedir.

Suudi Arabistan'da İslam, devletin resmî dinidir ve ülke vatandaşlarının yasal olarak Müslüman olma zorunluluğu vardır. Fakat Müslüman olmayan yabancı işçi ve turistlerin bu zorunluluğu yoktur ve bunlar Müslümanlarla bir arada yaşamazlar. Kamuya açık alanlarda İslam dışındaki din mensuplarının dinsel pratikleri polis tarafından yasaklanır. Hükümet Müslüman olmayanların özel ibadetlerine izin verildiğini söylemekle birlikte buna sürekli uyulmadığı görülür. Ülkede 2 milyon civarında Şii Müslüman yaşamakta, yabancı misyonerler ve çalışmaları hakkında bilgi edinilememekte ve din değiştirme yasak sayılmaktadır. Bütün bunlara rağmen ülkenin dünyadaki gelişmelerden büyük ölçüde etkilendiği görülmekte, buna bağlı olarak da bazı açılımlar yapmak durumunda kaldığı bilinmektedir.

Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz 2007 yılında ilk defa olmak üzere Vatikan'ı ziyaret etmiş ve ilişkilerde yeni bir safha başlatılmıştır. Bununla birlikte Arabistan rejiminden kaynaklanan bazı sıkıntılara da rastlanmaktadır. Örneğin 2008 yılında Riyad'da düzenlenen "Semavi Dinler Arası Diyalog Kongresi"ne davet edilen İsraili katılımcılar ve hahamlar ülkeye ancak Ürdün pasaportuyla girebilmişlerdir.³³

Suudi Arabistan'da bulunan "Dünya Müslüman Kongresi" (Mu'temer'ül-Âlem'il-İslamî / World Muslim Congress) adlı teşkilat, 1926 yılında Mekke'de kurulmuş olup Suudi Krallığı'nın finansal desteğinde ve dünyadaki Müslümanlar arasında işbirliğini artırmak; onları tarih, kültür ve medeniyet alanlarında bilgilendirmek, Müslümanların daha iyi yaşam standartlarına kavuşmaları için çaba harcamak gibi hedefler gütmektedir.³⁴ Bu kurum, 1950'den beri Hıristiyanlarla yakın ilişki içindedir ve ilk diyalog toplantısını 1969 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da yapmıştır. Toplantıya Hıristiyan taraf adına hem Vatikan hem de Rum Ortodoks kilisesi temsilci göndermiştir. Toplantının ana konusunu Filistin davası teşkil etmiştir. Aynı teşkilat, Colombo'da 30 Mart-1 Nisan 1982 tarihleri arasında Dünya Kiliseler Konseyi (WCC) ile ortaklaşa bir diyalog toplantısı düzenlemiş, Sovyetler'in Afganistan'ı işgalini ele almıştır.³⁵

³² Bkz. Michael L. Fitzgerald, "Christian Muslim Dialogue", <http://www.sedo.org/english/fitzgerald.htm>

³³ <http://www.arabnet5.com/?c=2&id=13348>

³⁴ *Encyclopedia of Human Rights*, Ed. Edward H. Lawson, Taylor and Francis, London 1996, 1626.

³⁵ Alici, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 354.

Suudi Arabistan'da Müslümanların Hıristiyanlarla diyalog faaliyetlerini idare eden bir diğer kurum, "İslâm Âlemi Birliği" (Râbitatü'l-Âlemi'l-İslamî / Muslim World League) adlı teşkilattir.³⁶ Merkezi Mekke'de bulunan bu kurum, 1962 Mayıs'ında teşekkül ettirilmiştir. Kısaca "Rabîta" diye de bilinen bu kurum, II. Vatikan Konsili vesikası Nostra Aetate'ye çok olumlu tepki vermiş ve neticede 9-10 Ekim 1974 tarihinde Suudi Arabistan'dan bir heyet Vatikan'ı ziyaret etmiştir. Kurum Vatikan'ın yanı sıra Ortadoğu'da bulunan mahalli kiliselerle ve Dünya Kiliseler Konseyi ile yakın temaslarını sürdürmekte, ancak daha çok Arapça konuşan Hıristiyan toplulukların bağlı buldukları kiliselerle teması sıcak tutmaktadır. Rabîta, 1997 yılında kendi bünyesi içinde dinler arası ilişkilerden sorumlu bir birim oluşturmuştur.³⁷

30 Mayıs 1996 tarihinde Kahire'de yapılan bir Katolik-İslâm İrtibat Komite toplantısına Müslüman kesimden Mu'temerü'l-Âlemi'l-İslamî (Dünya Müslüman Kongresi) ve Rabîta katılırken Katoliklerden ise Papalık Dinler Arası Diyalog Konsili başkanı, sekreteri, İslâm Masası sorumlusu ve Katolik Kıpti patriği temsilci olarak hazır bulunmuştur. Toplantıda adalet ve insanlık onuru arasındaki ilişki, çevre ve insan emniyeti, yoksulluk ve insanî yardım konuları ele alınmıştır.³⁸

Son olarak Suudi Arabistan'da merkezi Cidde'de olan "Müslüman Azınlık İşleri Enstitüsü" (Institute for Muslim Minority Affair) adıyla bir kuruluşun bulunduğunu ve bunun inançlar arası diyalogla yakından ilgilendiğini zikretmek gerekir.

a.5. Suriye

Suriye'nin 18 milyonluk nüfusunun % 90'ı Müslüman, % 10'u Hıristiyan'dır. Nüfusun dağılımı Sünni Müslümanlar % 74, Alevi, Şii ve diğer Müslüman mezhepler % 16 şeklindedir. Başkent Şam, Kamışlı ve Halep'te çok az sayıda Yahudi barınmaktadır. Nüfusun etnik dağılımı ise şöyledir: Arap % 90, Kürt, Ermeni ve diğerleri % 9.³⁹ Bu arada Suriye'de çok sayıda Türk'ün yaşadığı tahmin edilmekte, ancak bu konuda kesin bir rakam verilememektedir.

Suriye'deki Hıristiyanlar ve yabancı misyonerler Suriye'nin en hoşgörülü Arap ülkesi olduğunu ifade ederler. Hıristiyanlar ve Müslümanlar birlikte birbirlerinin hac yerlerini ve kutsal yerlerini ziyaret edebiliyor ve herkes inancını açık bir şekilde yaşayabiliyor. 1980'li yıllarda Müslüman Kardeşler Örgütü ülkedeki Hıristiyanlara karşı olumsuz tavır takındığında Hafız Esad'ın onlara karşı şiddetli önlemler almış olduğu da hatırlatılmaktadır.⁴⁰

Suriye'de "Deir Mar Musa Süryani Katolik Manastırı" Müslüman-Hıristiyan diyaloguyla ilgili faaliyetler göstermektedir. Ülkede bazı üniversitelerin, baş müftü ve kişilerin bireysel çapta yürüttüğü diyalog çalışmaları da gözlenmektedir. Bunlardan biri 1965'den 2004 yılındaki vefatına kadar Suriye'de baş müftülük görevini yürüten Şeyh Ahmed Keftaru idi. Keftaru Sünni ulemanın önde gelen şahsiyetlerinden ve aynı zamanda İslam Mezheplerinin Yakınlaştırılması Kurumu taraftarlarından biri olarak

³⁶ Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 183.

³⁷ Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 355.

³⁸ Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 355.

³⁹ Terry Carter, Lara Dunston, Andrew Humphreys, Damien Simonis, *Syria and Lebanon*, Lonely Planet, USA 2004, 41 vd.

⁴⁰ Polk, "Syria the Neighbor", <http://>

tanınıyordu.⁴¹ Ayrıca Suriye’li âlim Cevded Said de dinler ve mezhepler arası diyalog ve yakınlaşmada önemli çalışmalar gerçekleştirmektedir.

a.6. Ürdün

Ürdün’ün toplam nüfusu Temmuz 2005 rakamlarına göre 5 milyon 759 bin dolayındadır. Demografik olarak Ürdün nüfusunun % 90’ı Sünni Müslüman, % 2’si Şii Müslüman’dır. Rum Ortodoks, Katolik ve Kıptiler % 6, diğerleri de % 2 oranındadır. Resmî istatistiklere göre genel nüfusun % 44.3’ü, 1948’de ve 1967 Arap-İsrail savaşında ülkeye iltica etmiş olan Filistinli sığınmacılardır. Ürdünlülerle bunların arasında sosyal ve politik yönden bazı gerginlik ve çekişmelerin yaşandığı ifade edilmektedir.

Hıristiyanlar Ürdün nüfusunun % 6’sını oluştururken, bunların çoğunluğu Rum Ortodoks olmakla birlikte Katolikler, Kıptiler, Protestanlar, Süryani Ortodoks ve diğer gruplar da vardır. Ürdün Hıristiyanları tarihsel olarak eskilere; Gassanilere, Filistinlilere ve Nabatilere dayanır.⁴²

Güney Ürdün ve özellikle Zerka gibi şehirlerde Hıristiyan nüfus çoğunluktadır. Hıristiyanlar genellikle Amman, Madaba, Salt ve Kerak’da yoğunlukta, Fuhays’de ise % 95 ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Ürdün nüfusunun büyük bir çoğunluğu Arap olmakla birlikte az sayıda Çerkez (% 1), Çeçen, Ermeni (% 1) ve Arap kültürüne adapte olmuş olan Kürt ve çok sayıda Türk bulunur ve toplam nüfusun % 70’i şehirlerde yaşar.

Ürdün’de Arap kökenli olmayan Müslüman toplulukların başında Çerkezler ve Çeçenler gelmektedir ve bunların toplam sayısı 125 bin civarında olup, Ürdün parlamentosunda üç milletvekili ile temsil edilmekte, bunlar dillerini ve kültürlerini korumaya özen gösterirken, Ürdün devletine bağlılıklarıyla da dikkat çekmektedirler.⁴³

Ürdün’de Dinler Arası Diyalog Kurumları

1. “Krallık Dinler Arası Araştırmalar Enstitüsü” (The Royal Institute for Inter-Faith Studies-RIIFS) İslam ülkeleri içerisinde önemli ve etkin diyalog çalışmalarını gerçekleştiren bir kurum olarak bilinmektedir. Enstitü 1994 yılında Amman’da Prens Hasan b. Talal tarafından kurulmuştur. Sempozyum, konferans, seminer, forum düzenleme ve kitap yayınları dışında kurum biri Arapça (en-Neşra), biri İngilizce (Inter-Faith Quarterly) ve diğeri de İngilizce-Fransızca (Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies) olmak üzere üç ayrı dergi neşretmektedir.⁴⁴ Bu kurum, İsviçre’deki

⁴¹ Itzhak Weismann, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*, Routledge, London and New York 2007, 148.

⁴² Ürdün’deki Hıristiyanlığın tarihi, günümüzdeki Hıristiyanlık ve izleri ile ilgili olarak bkz. Hana Saïd Keldanî, *el-Mesîhiyyetü’l-Mu’asire fi’l-Ürdün ve Filistin*, Amman 1993; A. Luis Mahlûf, *el-Ürdün Tarîh ve Hadâra Âsâr*, Amman 1983.

⁴³ Mohammed Abu-Nimer, Amal Khoury, Emily Welty, *Unity in Diversity: Interfaith Dialogue in the Middle East*, United State Institute of Peace Press, Washington 2007, 246.

⁴⁴ Brodeur, “North Africa and West Asia”, 95; Albayrak, “Arap Dünyasında Diyalog Çalışmaları...”, 242.

Ortodoks Ekümenik Patrikliği, Vatikan Dinler Arası Diyalog Konsili gibi Hıristiyan kiliselerle yakın ilişki içindedir.⁴⁵

2. Ürdün, “al-Albait Vakfı” (âl-i Beyt Vakfı) veya uzun ismiyle “Kraliyet Akademisi İslâm Medeniyeti Araştırmaları” (The Royal Academy for Islamic Civilization Reseach) Hıristiyanlarla dinler arası diyaloga giren bir diğer Müslüman kurumdur. Vakıf, 1989 yılından beri Katoliklerle yakın ilişki içinde diyalog etkinliklerine devam etmektedir. Amman’da 3-4 Aralık 1997 tarihleri arasında Papalık Dinler Arası Diyalog Konsili ile ortaklaşa bir diyalog toplantısı düzenlenmiştir. Toplantının ana konusu iki dinin insan onuruna bakışıydı.⁴⁶ Başkanlığını yine Prens Hasan’ın yaptığı bu Akademi son zamanlarda Katolik, Ortodoks, Protestan Hıristiyanlarla ve az sayıda da Yahudi’nin katıldığı toplantılar düzenlemektedir. Toplantıların teması genellikle ortak değerler, aile hayatı, iş ve banka etiği gibi konular hakkındadır. Cenova’da yapılan konusu barış ve adalet olan danışma toplantılarından birisinde Kardinal Ratzinger de (Papa 16. Benediktus) Hıristiyan tarafı temsil etmiştir. Bu tarz toplantılardan şimdiye kadar yapılanlarda şu konuları ele alınmıştır: “Dini Eğitim” (Roma 1989), “Çocuk Hakları” (Amman 1990), “Toplumda Kadın” (Roma 1992), “Günümüzde Din ve Milliyetçilik: Problemler ve Meydan Okumalar” (Amman 1994), “Din ve Yeryüzü Kaynaklarının Kullanımı” (Roma 1996), “İnsan Onuru” (Amman 1997).⁴⁷

3. Ürdün’de Dinler Arası diyalogla ilgili çalışmalar yapan diğer bir kurum Haşimi Krallığı’nın himayesinde bir sivil toplum kuruluşu olarak çalışan “Ürdün İnançlar Arası Birlikte Yaşama Araştırma Mekezi” (Jordan Interfaith Coexistence Research Center-JICRC)’dir. 2003 yılında kurulmuş olan merkez genelde dünyada ve özelde Ortadoğu’daki hassas ve hayati birlikte yaşama sorunlarıyla ilgilenir. Amaçları arasında hükümetlere, diğer kurumlara, bireysel karar vericilere danışmanlık yapmak ve bunun için on dört asırlık tecrübeden yararlanmak, ayrıca dinin barışın tesisindeki önemine vurgu yapmak vardır. İnsan haklarını geliştirmek, daha iyi bir politik, sosyal, ekonomik, kültürel var oluş ve çevre güvenliği gibi konularda tavsiye ve yardımlarda bulunmak merkezin önemli hedefleri arasındadır.⁴⁸

Burada, Körfez ülkelerinde de son yıllarda dinler arası diyalogla ilgili çalışmaların büyük bir ivme kazandığını ifade etmeliyiz. Özellikle Katar ekonomi, ticaret ve turizm alanındaki gelişmelere paralel olarak diyalog çalışmaları kapsamında önemli toplantı ve konferanslar düzenlenmektedir. Nitekim 2007 yılının Ekim ayında Katar hükümetinin finanse ettiği “Doha Enternasyonal İnançlar Arası Diyalog Merkezi” (Doha International Center for Inter-Faith Dialogue-DICID) açılmıştır.⁴⁹ Buna ilaveten

⁴⁵ Krallık Dinler Arası Araştırmalar Enstitüsü’nün gerçekleştirdiği değişik faaliyetler ve yayınlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. <http://www.riif.org/>; Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 184.

⁴⁶ Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 358.

⁴⁷ Bkz. Fitzgerald, “Christian Muslim Dialogue”, <http://religionandtheuseoftheearth.com/>, Rome, 17-20 April 1996.

⁴⁸ <http://www.coexistencejordan.org/>

⁴⁹ <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2008/108491.htm>;

<http://religions-dialogue.com/english/viewlastnewphp?id=35>

Tunus, Fas, Cezayir, Kuveyt vb. ülkelerin dinler arası diyalog çalışmalarına bigane kalmadıklarını hatırlatmakta yarar vardır.⁵⁰

b. İran ve İran'da Diyalog Grupları

İslam dünyasının önemli bir parçası olan İran'ın toplam nüfusu 68 milyon civarındadır ve yaklaşık % 99.2'si Müslüman ve bunun % 91'i Şii, % 8'i ise Sünni'dir. Sünniler Türkmen, Arap, Kürt, Beluci ve Horasan'daki az sayıda Farisi'den müteşekkildir. İran'daki başlıca Hıristiyan kiliseleri ve mensuplarının sayısı şöyle tahmin edilmektedir: Ermeni Apostolik Kilisesi 110 bin, Doğu Asur Kilisesi 11 bin, Keldani Katolik Kilisesi 7 bin. Sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte değişik adlardaki Protestan kiliseleri de şunlardır: Presbiteryenler, Asur Evanjelik Kilisesi, Tanrı Topluluğu Kilisesi ve Anglikan Kilisesi. Ancak bunların sayısı 7-15 bin arasında olduğu zannedilmektedir. 2006 yılı Uluslararası Dini Özgürlükler Raporuna göre İran'daki toplam Hıristiyan sayısı 300 bin, İran hükümet kaynaklarına göre ise bu rakam 110 bindir.⁵¹

Müslümanlar dışında İran'da en yaygın olan diğer inançlar Bahailik, Yahudilik, Hıristiyanlık, Sabiilik ve Zerdüştlüktür. Ancak bunların toplamının genel nüfusa oranı % 1 dolayındadır. Müslüman olmayan en kalabalık grubu oluşturan Bahailerin nüfusu tahminen 300-350 bine yakındır. Burada, başta İran olmak üzere birçok İslam ülkesinde Bahailiğin ayrı bir din olarak kabul edilmediğini hatırlatmamız gerekmektedir. Yahudi topluluğunun sayısı hakkında kesin bilgi olmamakla beraber 20-30 bin arası olarak ifade edilmekte ve bu rakam İran İslam devriminden önce 75-80 bin dolayında idi. Ülke genelinde Yahudilere ait yaklaşık 30-40 sinagog yer almakta, parlamentoda bir milletvekili ile temsil edilen İranlı Yahudilerin "Talmud" adında bir de dernekleri bulunmaktadır. Ayrıca özel okul, hastane ve özel sosyal komitelere de sahiptirler. İran'da en eski dinî azınlık konumunda olan Yahudilerin halihazırda İran'da yaynevleri, kütüphaneleri, spor kulüpleri faaliyetlerini yürütebilmektedir.⁵² Tarihi olarak İran ile Yahudiler arasındaki ilişkiler M.Ö. 8. yüzyıla kadar uzanmakta, Ester, Ezra, Nehemya ve Daniel gibi Yahudi nebilere İran'da ortaya çıktıkları Eski Ahit'te zikredilmektedir. Günümüzde İran, İsrail dışında en kalabalık Yahudi nüfusu barındıran Ortadoğu ülkesi olarak dikkat çekmekte ve bunlar aile hukuku ve evlilik gibi konularda kendi dinî geleneklerini uygulama özgürlüğüne sahiptirler.⁵³

İran İslam Cumhuriyeti anayasası İslâm dini ile birlikte diğer üç dini daha resmen tanımaktadır. Bunlar Hıristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlüktür. Bu üç dinden her birinin İslâmî Şura Meclisinde bir veya birden fazla temsilcisi bulunmaktadır. Hıristiyanların çoğu Ermeni ya da Asuri'dir. Ayrıca Zerdüştlük İslâm öncesi dönemden beri İran'da

⁵⁰ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 2000.

⁵¹ <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71421.htm>

⁵² Bkz. Zahra Rashidbeigi, "Iranian Jews", <http://www.iid.org.ir/IIDE/Project.asp?rid=2>; Trita Parsi, *Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran and the United States*, Yale University Press, 2007, 7-10.

⁵³ Parsi, *Treacherous Alliance*, 7.

yaşayan bir din olup günümüzde Tahran, Kirman, Yezd ve Zahidan gibi şehirlerde kendi inançlarına göre yaşamlarını sürmektedirler.⁵⁴

Şiiilerle Sünniler arasında büyük bir sorun yaşanmamakla birlikte aralarındaki en önemli farkın İmamet teorisinde olduğu bilinmektedir. Sünni Müslümanlar genellikle sınır bölgelerinde yaşarlar. Muharrem ayı boyunca İran'da dini duygu en yüksek noktasına ulaşır. Hıristiyanlığın İran'da uzun bir tarihî geçmişi vardır ve önceleri Zerdüştlük, daha sonra da İslam karşısında sürekli azınlık konumunda kalmıştır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası azınlıklar olarak tanınmış olan Zerdüş, Yahudi ve Hıristiyan İranlılara da eşit haklar garanti etmektedir. Ne var ki, Jurgensmeyer'e göre Bahailik gibi bazı gruplar gerçek manada azınlık olmaktan ziyade, "heretik Müslümanlar" olarak telakki edilmiş ve onların önüne iki seçenek konmuştur: Ya gerçek inanca dönmek ya da ülkeyi terk etmek. İkisini de yapmayanlar baskı altına alınmıştır.⁵⁵

İran 25-30 yıl önce kurduğu "Dinler Arası Diyalog Merkezi"nde 1990'lı yıllar itibariyle 1000 civarında uzman istihdam ediyordu. Aynı ülke, "İslam Mezhepleri Arası Diyalog Merkezi"nde heterodoks İslam kesimine karşı proje gerçekleştirirken sadece İran coğrafyasını faaliyet alanı için esas almamakta; Türkiye, Irak ve Türkistan coğrafyasına da yönelebilmektedir. 1990'lı yıllarda İran'da Ehl-i Beyt Kültürü'nü Yaşatma Vakfı sadece Meşhet'te günde yüz bin insana ücretsiz yemek verebilirken, Şii-Caferî İslam coğrafyasında 350-400 bin din görevlisi veya adayına aylık ödüyordu.⁵⁶

Yaygın kanaatlerin aksine İran dinler ve kültürler arası diyaloga önem veren ülkelerin başında gelmektedir.⁵⁷ Bu bağlamda 1999 yılında, zamanın İran cumhurbaşkanı olan Muhammed Hatemi İtalya ve Vatikan'a geniş yankılar uyandıran bir ziyarette bulunmuş ve bu gezi "Avrupa ile Dinî ve Siyasî Diyalog, Medeniyetlerin ve Dinlerin Tarihî Buluşması" gibi başlıklarla basına da geniş biçimde yansımıştı.⁵⁸ Ayrıca İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin önerileri üzerine uluslararası camia, 2001 yılını "Uygurliklar Arası Diyalog Yılı" olarak ilan etmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 53. toplantısında alınan kararlara göre devletler ve sivil toplum örgütleri düzenleyecekleri özel programlarla bu yılı desteklemekle ve çeşitli kültür ve uygarlıklara bağlı ulusların birbirlerini anlamaları yönünde uygun ortamlar hazırlamakla görevlendirilmişlerdir.⁵⁹

İran'da Dinler Arası Diyalog Kurumları

Yukarıda da vurguladığımız gibi Şii dünyası da (bilhassa İran) dinler arası diyalog faaliyetlerine kayıtsız kalmamaktadır. 1979 İran devrimi sonrasında Şiiiler bir diyalog sekreteryası (The Secretariat for the Inter-Religious Dialogue) kurmuş ve bu konuda Hıristiyanlarla ulusal ve uluslar arası düzeyde diyalog toplantıları

⁵⁴ <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/halk.htm>

⁵⁵ Mark Jurgensmeyer, *Yeni Soğuk Savaş*, çev. Adem Yalçın, Pınar Yay., İstanbul 2001, 291.

⁵⁶ Yaşar Kalafat, "Millî Misyonu Oluştururken", *Dinler Tarihçilerinin Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, Sempozyum 01-02 Ekim 2005 Ankara, 440.

⁵⁷ Bkz. Brodeur, "North Africa and West Asia", 93.

⁵⁸ Bkz. *al-Aalâm*, Sa. 663, Londra, 20 Mart 1999.

⁵⁹ <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/di.htm>

düzenlemişlerdir. Mesela bu diyalog sekreteryası, Kasım 1997 tarihinde Tahran'da Dünya Kiliseler Konseyi (WCC) ile Müslüman-Hıristiyan ilişkileri ve dinlerin daha iyi bir yaşam için oynayacakları roller konusunda bir toplantı organize etmiştir. Bu faaliyetlere ilave olarak sekreteryaya "Dialogue" isimli bir de ilmi dergi yayınlamaktadır.⁶⁰ İran'da Rum Ortodoks Kilisesi, Alman Evanjelik Kilisesi ve Dünya Kiliseler Birliği ile diyalog toplantılarına da büyük önem verilmektedir.⁶¹

İran'da diyalogla ilgilenen diğer kurumlar ise şunlardır:

1. İran İslam Cumhuriyeti İnançlar Arası ve Kültürel İletişim Kurumu. (Inter-Faith and Cultural Communication Center of the Islamic Republic of Iran).

2. İran İslam Cumhuriyeti Uluslararası Medeniyetler ve Kültürler Arası Diyalog Kurumu (International Centre for Dialogue among Civilizations). Bu kurumun başkanlığını İran eski cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi yürütmektedir.

3. Dinler Arası Diyalog Enstitüsü. (Institute for Interreligious Dialogue). Bu enstitü 4-7 Eylül 2008 tarihinde İsveç'in Göteborg şehrinde Dünya Kiliseler Konseyi (World Council of Churches) öncülüğünde düzenlenen "Dinler Arası Diyalog'da Kadın'ın Rolü" konulu toplantıya katılmış ve toplantıda her iki taraftan 11 Müslüman ve 11 Hıristiyan kadın akademisyen hazır bulunmuştur.⁶²

c. Hint Alt Kıtası ve Diyalog Grupları

c.1. Hindistan

Bilindiği gibi bir İslam ülkesi olmamakla birlikte toplam bir milyarı aşkın nüfusuyla Hindistan, Endonezya ve Pakistan'dan sonra en çok Müslümanın yaşadığı ülke konumundadır. Müslümanların sayısı 2001 sayımına göre 174 milyon ve genel nüfusa oranı % 16.4'dür. Resmî rakamların dışında, bu oranın % 20 ile % 30 arasında olduğu da ifade edilmektedir. Hindistan'da Müslümanlara ait birçok üniversite, enstitü ve kuruluş bulunmaktadır ve bunlar ülkenin ilerlemesine olumlu katkılar sağlamaktadır.

İslam dini Hindistan'a 711 yılında girmiş ve 10. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar değişik Müslüman devletler ülkenin büyük bir bölümünde egemenlik kurmuşlardır. Türk ve Moğol idareleri döneminde bazı önde gelen Hanefî âlimlerin Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi, Hindulara da "ehl-i kitap"tan saydıkları, sûfî geleneğin önde gelenlerinin de Hinduizmle İslamiyet arasında ortak noktaların bulunduğu vurgu yaptıkları ifade edilmektedir.⁶³ 16. yüzyılda yaşamış olan meşhur âlim İmam-ı Rabbanî'den sonra Hindistan, Şah Velîyullah Dehlevî ve Rahmetullah Hindî gibi son dönem İslam bilginlerinin yetiştiği münbit bir coğrafya olması yönüyle büyük önem arz etmektedir.

Ülkedeki başlıca dinler Hinduizm, Caynizm, Budizm, İslam, Sihizm, Parsilik ve Hıristiyanlıktır. Hindistan'da, saydığımız bu din mensupları arasında zaman zaman alevlenen şiddet eylemleri görülmekte, özellikle Sihlerle Budistler, Hindularla

⁶⁰ Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 359-360

⁶¹ Fitzgerald, "Christian Muslim Dialogue", <http://>

⁶² <http://www.abouna.org/Detail.aspx?tp=3&id=824>

⁶³ Yögînder Sikand, *Muslims in India Since 1947: Islamic Perspectives on Inter-faith Relations*, Routledge, London and New York 2004, 5-8; Islam in India, http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_India

Müslümanlar ve son zamanlarda artan misyonerlik faaliyetlerinden kaynaklanan Hindularla Hıristiyanlar arasındaki çatışmalara şahit olunmaktadır. Ülkenin dinsel yapısından dolayı alt kastlara mensup yoksul kırsal kesimler misyonerlerce Hıristiyanlığa döndürülmekte, Hindu gruplar ise bunların zorla Hıristiyanlaştırıldıklarını söyleyerek gelişmelere tepki göstermekte, gerginlikler bazen onlarca insanın ölümüyle sonuçlanan şiddet eylemlerine sahne olmaktadır.

Dünyada dinler arası diyalog toplantılarının en sık yapıldığı ülkelerin başında Hindistan gelmektedir. Nitekim ülkede 200'den fazla dinler arası diyalog kuruluşu bulunmakta ve bunların birbirleriyle herhangi bir ilişkileri veya çok az irtibatları vardır. Dolayısıyla bunların isimlerini ve adreslerini tam olarak tespit etmek mümkün değildir.⁶⁴ Özellikle Hindularla Müslümanlar arasındaki çatışma ve gerginlikleri azaltmak, dinsel ve mezhepsel ayrılıkları gidermek için birçok entelektüel başta olmak üzere değişik sivil örgütler ve resmî birimler inançlar arası kurumlar oluşturmuşlardır.⁶⁵ Bununla birlikte başta Hindistan olmak üzere Güney Asya ülkelerinde dinler arası diyaloga karşı tarihten gelen bazı çekincelere de rastlanmaktadır. Hindistan'daki üçüncü Moğol İmparatoru Ekber Şah'ın (1542-1605) Hinduizm, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve İslam'ın bazı inançlarını alarak "Din-i İlahî" adıyla senkretik yeni bir din oluşturmaya çalışması, Hindistan'daki Müslümanların zihinlerinden halen silinmemiştir. Bu endişeye sahip olanlar öteki din mensuplarıyla dostane bireysel ilişkilerin geliştirilmesi ve sürdürülmesinden yana iken, kurumsal diyalogdan uzak durmayı tercih etmektedirler.⁶⁶

Hindistan'da Hıristiyanlığın Hinduizm, Budizm, Sihizm ve İslam'la diyaloguna özel bir önem verilmekte, bunun için dışarıdan gelen Batılı Protestan ve Katolik misyonerlerle, eskiden beri Hindistan'da bulunan Malabar Süryanileri önemli kurumlar kurarak diyalog faaliyetlerini sürdürmektedirler.⁶⁷ Yüzlerce yıldır bir arada barış içerisinde yaşamış olan farklı dinden ve ırktan insanlar, ne yazık ki günümüzde bu eski durumu özlemektedirler. Çünkü son dönemlerde Hinduculuk hareketi olan "Hindutva" ideolojisinin etkisiyle din Hindistan'da bir "silah" olarak kullanılmaya başlamış görünmektedir.⁶⁸

1925 yılında Keshav Hedgewar tarafından kurulan ve günümüzde milyonlarca üyesi ve yüzlerce yan teşkilatı bulunan Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS) adlı Hindu akımı 2003 yılında Hindistan'daki Cizvitlerin "Papa'nın Askerleri" olduğunu ve bunların, Roma Katolik Kilisesi'nin inançlarını takip etmeyenlerin şiddet ve barbarca yöntemlerle öldürülmesi gerektiğine dair yemin ettiklerini ilan etmiştir. Hindistanda, Hıristiyan misyonerlerin para, sağlık hizmeti ve eğitim yardımlarıyla Hinduları dinlerinden döndürdükleri ve bundan dolayı bu faaliyetlerin yasaklanması talebinde

⁶⁴ <http://www.interfaithdialoguebasic.be/interreligious%20dialogue%20review.htm>

⁶⁵ Sikand, *Muslims in India Since 1947*, 6.

⁶⁶ Muhammad Shafiq, Mohammed Abu-Nimer, *Interfaith Dialogue: A Guide for Muslims*, The International Institute of Islamic Thought, Washington 2007, 13.

⁶⁷ Richard W. Taylor, "Current Hindu-Christian Dialogue in India", *Hindu-Christian Dialogue: Perspectives and Encounters*, Ed. Harold Coward, Motilal Banarsidass Pub., Delhi 1993, 119-128.

⁶⁸ Clemens Mendonca, *Dynamics of Symbol and Dialogue: Interreligious Education in India*, LIT Verlag Berlin-Hamburg-Münster, 2002, 128-130.

bulunmakta, Hinduların büyük bir çoğunluğu böyle bir yasaklamayı desteklemektedir. Hindu Bharatiya Janata Party (BJP) adlı parti ülkedeki azınlıkların uluslar arası bağlantılarının azaltılmasını, ibadet mekanlarının yapılmasına izin verilmemesini, din değiştirmeye sınırlama getirilmesini, evlilik, miras hukukunun değiştirilmesini savunmuş ve bunların bir kısmı Tamil Nadu ve Gujarat eyaletlerinde uygulamaya konmuştur. Bunun üzerine Papa John Paul II 2003 yılında bunun doğal din özgürlüğünün ihlali demek olduğunu beyan etmiştir.⁶⁹

Halihazırda Hindistan'da din değiştirmeye ilgili yasalar açık değildir. Mamafih 1977 yılında yüksek mahkeme din değiştirmenin temel bir hak olmadığı ve toplum düzenini bozduğu yönünde bir karar vermiştir. Gujarat, Madhya Pradesh, Orissa, Tamil Nadu ve Arunachal Pradesh eyaletlerinde "zorla din değiştirmeye" karşı yasak getirilmiş olmakla birlikte Azınlıklar Millî Komisyonu bunun anayasaya aykırı olduğunu, zorla din değiştirmeye ilgili herhangi bir belgenin bulunmadığını ve böyle bir olayın kanıtlanmadığını duyurmuştur. Bütün bu düzenleme ve yasal kısıtlamalara rağmen özellikle Hindu toplum yapısının en alt kasti olan Dalitler olmak üzere din değiştirme olayları halen gerçekleşmektedir. Hindistandaki Hıristiyanların statü olarak genellikle Dalit bir geçmişe sahip olduğu da dile getirilmektedir. 1956 yılında Dalit bir lider olan B. R. Ambedkar, Hinduizmden kaçmak için Budist olduğunu ilan etmiş, onu izleyen bin kişi de aynı şekilde din değiştirmiştir. 1981 yılında da Tamil Nadu eyaletinde Dalit olan bin kişi İslam dinini seçmiş, 2002 yılında 250 Dalit genç Hıristiyanlığa geçtiklerini ilan etmişlerdir. Din değiştirmelerin doğrudan görülen dinsel etkilerinin yanında, üst kasti oluşturan Brahminleri başka bir açıdan rahatsız etmekte, onların güç ve otoritelerini aşındırmaktadır. Genellikle toprak sahibi olan üst kasta mensup kesim, çalıştırdıkları işçiler alt kasttan olduğu için din değiştirmeyi sınırlayan veya yasaklayan yasaları desteklemekte, böylece işçileri kaybetmenin önüne geçileceğini düşünmektedirler.⁷⁰

Yerel ve dışarıdan gelmiş olan değişik dinler arasında sayısız diyalog kurumu ve etkinliği bulunmakla beraber biz burada ulaşabildiğimiz kadarıyla Hindistan'da Müslümanlarla ilgili dinler arası diyalog kuruluşlarının adlarını kısaca belirtmekle iktifa etmek istiyoruz.

1. Aligarh'da Müslüman Üniversitesi İnançlar Arası Kurumu (Muslim University Interfaith Association).
2. İslam Araştırmaları Kurumu (The Islamic Study Association-ISA).
3. Yeni Delhi'de Hindistan İslam Araştırmaları Enstitüsü (Indian Institute of Islamic Studies).
4. Ludhiana'da Uluslar Arası Gurmat Araştırmaları Enstitüsü (International Institute of Gurmat Studies).⁷¹
5. Hindistan Piskoposlar Konferansı Diyalog Komitesi (Dialogue of the Commission of Bishops' Conferences of India (CBCI).

c.2. Pakistan

⁶⁹ Paul Marshall, "Hinduism and Terror", *First Things*, No: 144, June/July 2004, 11-12.

⁷⁰ Marshall, "Hinduism and Terror", 11-12.

⁷¹ <http://www.interfaithdialoguebasic.be/eastern%20interfaith%20organisation.htm>

Nükleer silaha sahip olması ve nüfus yapısı açısından önemli bir İslam ülkesi olan Pakistan'ın 144.5 milyona yakın insan yaşamaktadır. Ülkenin % 97'si Müslüman olup kalan diğer % 3'ü Hristiyan ve Hindu dinine mensuptur. Hristiyanlar Sind, Pencap ve Peşaver gibi kuzey bölgelerde yaşamakta ve bunlar genellikle İngiliz işgal idaresi döneminde Hinduizm'den Hristiyanlığa geçmiş olan alt kastlara mensup insanlardan oluşmaktadırlar. Ayrıca Budizm, Sihizm, Parsilik ve Kadıyanilik müntesipleri de diğer inanç grupları olarak öne çıkmakla birlikte Kadıyaniliğin ülkede bir din olarak kabul edilmediği bilinmektedir. En kalabalık sayıya sahip Hristiyan mezhebi olarak Anglikan Kilisesi ve daha sonra da Katolik Kilisesi ifade edilmektedir. Ülkede değişik Hristiyan mezheplerine mensup misyonerler yoğun bir faaliyet göstermektedirler.⁷²

Hint alt kıtasında Hindu-Müslüman, Şii-Sünni, Sih-Müslüman ve Sri Lanka'da olduğu üzere Budist-Hindu gibi dini gruplar arasında yıllardır süre giden kanlı çatışmalara rastlanmaktadır. Bundan dolayı Pakistan'da değişik inanç grupları arasında sürekli bir gerginlik görülmektedir. Zaman zaman hükümetin baskı ve zorlamasıyla Müslüman, Hristiyan, Sih, Budist ve Parsi din önderleri inançlar arası diyalog toplantıları düzenlemektedirler.

“Pakistan Dinler Arası Diyalog Kurumu” (Pakistan Association for Interreligious Dialogue) Müslüman Hristiyan diyalogunda önemli görevler icra ederken⁷³ Hristiyanların kurduğu “Pakistan Katolik Kilisesi Dinler Arası Diyalog ve Ekümenizm Millî Komisyonu” (National Commission for Inter-Religions Dialogue and Ecumenism (NCIDE) of the Catholic Church of Pakistan) adlı bir kurum da faaliyet göstermektedir.⁷⁴ Merkezi Karaçi olan “Mu'tamar-al-'âlam al-İslâmî” (The World Muslim Congress) dinler arası diyalogun önemli taraflarından biri olarak görülmektedir.⁷⁵

İslamabad'daki “Dünya Dinleri Meclisi” (The World Council of Religions) özellikle Pakistan Cumhurbaşkanı Pervez Müşerref tarafından desteklenmekte Müslüman, Hristiyan, Hindu, Sih, Budist ve Parsi önderlerin ve cemaatlerinin katıldığı toplantılar yapmaktadır. Ayrıca Din İşleri Bakanlığı ve İslam İdeolojisi Meclisi de ülke çapında bu tür toplantılar düzenlemekte ve bütün bunların sonucunda Hristiyan ve Hindu karşıtı söylemlerin azaldığı vurgulanmaktadır.⁷⁶ Rawalpindi'de bulunan “The Christian Study Center” Müslüman-Hristiyan diyalogu ile ilgili önemli çalışmalar yapan merkezler arasında yer almaktadır.⁷⁷

d. Müslüman Uzakdoğu Ülkeleri ve Diyalog Grupları

d.1. Endonezya

Endonezya, Malezya, Filipinler, Brunei ve güney Tayland'da yaşayan “Malay” ırkına mensup Müslümanlar, toplam dünya Müslümanlarının % 20'sini teşkil

⁷² Annemarie Schimmel and the Editors, “Pakistan”, *The Encyclopedia of Christianity*, Vol. IV, Eerdmans Pub., Michigan and Cambridge 1999, 11-12.

⁷³ Fitzgerald, “Christian Muslim Dialogue”, <http://www.asianew.it/index.php?l=en&art=2389>

⁷⁴ <http://www.asianew.it/index.php?l=en&art=2389>

⁷⁵ Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 183.

⁷⁶ <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71443.htm>

⁷⁷ Schimmel, “Pakistan”, *The Encyclopedia of Christianity*, Vol. IV, 12.

etmektedir. 2000 yılı nüfus sayımına göre Endonezya'nın nüfusu 245 milyon civarındadır. Endonezya nüfus yoğunluğu açısından en büyük İslam ülkesidir. Ülkedeki Müslümanlar Sünnidir ve 100 bin dolayında Şii'nin de varlığı tahmin edilmektedir. Ülkede Müslümanlar dışında Protestanlar, Roma'ya bağlı Katolikler, Hindular ve Budistler de yaşamaktadır. Toplam nüfusun % 88.22'si Müslüman, % 5.87'si Protestan, % 3.05'i Katolik, % 1.81'i Hindu, % 0.84'ü de Budist'tir. % 0.2 oranında da geleneksel yerli dinler, diğer Hıristiyan gruplar ve Yahudiler bulunmakta, sayısı belli olmamakla beraber az sayıda Konfüçyanist de yaşamaktadır.

Ülkede Müslüman, Hıristiyan, Hindu ve Budistlere ait dini bayram günleri resmî tatil günleri olarak kabul edilir. Miraç gecesi, Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Hicri Yılbaşı ve Peygamberin Doğum günü Müslümanlara, Yılbaşı, Good Friday ve İsa'nın Göğe yükselişi Hıristiyanlara, Nyepi Hindulara, Waisak Budistlere, Yeni Çin Yılbaşı da Konfüçyanistlere ait resmî tatil günleridir.

Endonezya'da genellikle bütün dinî topluluklar bir arada, uyum içerisinde yaşamakta ve her inançtan dinî liderler hoşgörü çağrısında bulunmakta, ancak zaman zaman şiddet eylemlerine de tanık olunmaktadır. Değişik sosyo-kültürel ve dinsel sebeplere dayanan bu şiddet eylemleri toplum tarafından tasvip edilmediği gibi marjinal olarak da görülmektedir.⁷⁸ 1969'dan günümüze kadar hükümetin de desteklediği, başta Hıristiyan ve Müslümanlar arasında olmak üzere her kesimden etnik ve dinî grubun katıldığı çeşitli diyalog toplantıları düzenlenmekte, bunların barışın ve karşılıklı anlayışın gelişmesine büyük ölçüde katkı sunduğu dile getirilmektedir.⁷⁹

Endonezya'da Dinler Arası Diyalog Kurumları

1. "Endonezya İnançlar Arası Diyalog Enstitüsü." (Institute for Inter-Faith Dialogue in Indonesia- INTERFIDEI). Yogyakarta şehrindeki INTERFIDEI 20 Aralık 1991 yılında Endonezya'da kurulan en eski inançlar arası diyalog kuruluşudur. Kurucusu ise meşhur bir Hıristiyan olan Th. Sumartana'dır.

Enstitünün misyonunu şu şekilde özetlemek mümkündür. 1. Diyalog yoluyla çoğulcu dinî düşüncüyü teşvik ve geliştirme, 2. Dinler arası işbirliğini teşvik, 3. Toplumun karşı karşıya kaldığı insanî sorunları dinî dönüşüm yoluyla çözüme ulaştırmak.

Enstitü konferans, seminer ve sempozyum gibi bilimsel faaliyetlerde bulunmakta, düzenli olarak çoğulculuk, inançlar, kültürel ve dinler arası diyalogla ilgili broşür ve kitaplar yayınlamaktadır. Çalışmaları, sadece devletin tanıdığı resmî inançlar olan İslam, Hıristiyan, Katoliklik, Hinduizm ve Budizm ile sınırlı olmayan enstitü Endonezya toplumundaki diğer her türlü dinî ifade ve tecrübeyle, yani Konfüçyanizm, kabile dinleri ve geleneksel inançlarla ilgili araştırmalar da yapmaktadır.⁸⁰

2. "Dinler Arası Diyalog Topluluğu." (Masyarakat Dialog Antar Agama-MADIA) (Society for Inter-Religious Dialogue-SIDA). 1998 yılında kurulmuş olan Dinler Arası Diyalog Topluluğu Endonezya'daki sosyal, ekonomik, kültürel sorunlarla mücadele etmek için dinin yüce değerlerinden istifade etme düşüncesiyle tesis

⁷⁸ Justine Vaisutis, *Indonesia*, Lonely Planet, 2007, 63-64.

⁷⁹ Robert Day McAmis, *Malay Muslims: The History and Challenge of Resurgent Islam in Southeast Asia*, Wm. B. Eerdmans Pub., Michagen and Cambridge 2002, 115.

⁸⁰ <http://www.interfidei.or.id/profile.php>

edilmiştir. Etnik ve dinsel çatışmaları engellemek, çoğulculuğu teşvik etmek ve ayrıca dinin politikaya alet edilmesini önlemek de topluluğun hedefleri arasında zikredilmektedir.⁸¹

3. Cakarta’da bulunan “Endonezya Din ve Barış Komisyonu.” (Indonesian Committee on Religion and Peace).⁸²

Endonezya’da 2002 yılında dünyanın belli başlı dinlerine mensup 20 ayrı ülkeden üç yüz kişinin katıldığı “Din ve Barış” konulu Asya Konferansı gerçekleştirilmiştir. Yine 2004 yılında 13 ülkeden değişik dinlere mensup 124 delegenin katıldığı İnançlar Arası İşbirliği Diyaloğu toplantısı yapılmış ve bu toplantıyı Endonezya Cumhuriyeti Dış İlişkiler Dairesi, Avustralya Dış ilişkiler ve Ticaret Dairesi ve Singapur Muhammedî İslam Merkezi Komitesi organize etmiştir.⁸³

Endonezya’da 1970’lerden 1980’lere kadar tutucu Müslüman grupların etkisiyle gelenekçi ve modernist olmak üzere iki ana İslamî anlayışın oluştuğu ileri sürülmektedir. Ülkede sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler farklı inanç sahiplerinin temsilcilerini bir araya getirmede önemli bir rol oynamakta ve “dinler arası diyalog” yerine “inançlar arası diyalog” kavramı tercih edilmektedir. Bu toplantılarda teolojik sorunlar tartışma konusu yapılmadığı gibi bunların çözümüne yönelik bir amaç da güdülmemektedir. Genel olarak hedeflenen şey, değişik inanç mensupları arasında daha yakın ilişkiler geliştirmek, etkili bir iletişim bağı kurmak ve değişik inanç önderleri arasında düzenli bilgi alışverişini tesis etmektir. Bu arada Endonezya’da misyonerlik faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmekte, son yıllarda televizyon programlarının da etkisiyle Hıristiyanlığa karşı bir sempatinin oluştuğu ifade edilmektedir. Zaman zaman Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında ölümlü sonuçlanan çatışmaların yaşandığı görülmekte, bunların önüne geçmek için Müslümanlar, Endonezya Kiliseler Birliği, Vatikan, Hindular ve Budistler arasında değişik forumlar düzenlenmektedir. Irak’taki Amerikan işgalinin de ülkedeki Müslümanların hassasiyetlerini artırdığı, Hıristiyanlara karşı gerilimi körüklediği gözlenmektedir.⁸⁴

Dr. Muhammed Sıddık Hıristiyanlaştırmanın Endonezya’nın halihazırdaki en önemli sorunu ve bunun en büyük sebebinin de yoksulluk olduğunu vurgulamaktadır. Sıddık’a göre sadece başkent Cakarta’da 57 adet Katolik Kilisesi bulunmakta, yerli Hıristiyanlar dahil olmak üzere Çin asıllı Endonezyalılar Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde etkin rol oynamaktadır. Ayrıca son zamanlarda Endonezya’da Hıristiyanların açtığı kaliteli hizmet vermeye başlayan özel hastaneler Hıristiyanlığa geçmede bir köprü oluşturmaktadır. Geleneksel Endonezya nezaketi ve Müslüman misafirperverliği de misyonerlerin kullandıkları bir metot olarak zikredilmektedir.⁸⁵

⁸¹ <http://ecumene.org/MADIA/MADIA.htm>

⁸² <http://www.interfaithdialoguebasic.be/eastern%20interfaith%20organisation.htm>

⁸³ <http://www.interfaithdialoguebasic.be/international%20interfaith%20conferences%20since%201893.htm>

⁸⁴ Bambang Budijanto, “Islam in Indonesia”, *Transformation*, Vol. XX, No. 4, UK 2003, 216-219.

⁸⁵ http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?c=Article_C&cid=1182774596586&page_name=Zone-English-News/NWELayout

d.2. Malezya

Temmuz 2000 verilerine göre Malezya'nın toplam nüfusu 24 milyon 793 bindir. İslam Malezya'nın resmî dini olmakla birlikte diğer inançlara da tam bir özgürlük tanınır. Nüfusun % 60'ı Müslüman, % 19'u Budist, % 9'u Hıristiyan, % 6'sı Hindu, % 3'ü Konfüçyanist, diğerleri Taoizme ve geleneksel Çin dinlerine mensuptur. Ayrıca Sihizm ve Bahailik mensupları ile az sayıda Animist ve Şamanist de mevcuttur. Malezya'daki etnik dağılım şöyledir: Malay ve diğer yerli halklar % 58, Çinli % 26, Hindu % 7 ve diğer kökenler % 9.

Malezya'daki Sünni Müslümanlık genellikle Şafii mezhebine mensuptur ve kırsal bölgelerdeki İslam anlayışında yer yer şamanist unsurlar görülmektedir. Çalışanların namazlarını kılabilmeleri için resmî kurumlar ve bankalar Cuma günleri iki saat süreyle tatil edilir ve bazı kırsal bölgelerde Cumartesi-Pazar günleri yerine, Cuma-Cumartesi tatil günleri olarak kabul edilir.

Malezya genel olarak dinî çoğulculuğun yaşandığı ve hoşgörünün bulunduğu bir ülke olarak bilinmesine karşın son yıllarda devlet kademelerinde ve dinî çevrelerde tartışılan en önemli olgulardan biri, değişik misyoner grupların çalışmalarından kaynaklanan Müslümanları Hıristiyanlığa döndürme çabasıdır. Malezya Diyanet İşleri Başkanı Nisan 2006 yılındaki bir radyo-televizyon tartışmasında 250 bin Müslüman'ın irtidat ettiğini ilan etmiştir. Diğer yandan ülkede 100 bin Müslümanın da isimlerini değiştirdikleri ileri sürülmektedir.

Malezya Diyanet İşleri Başkanı “Amerikan Hıristiyan Misyonerliği Kurumu”ndan (American Christian Missionary Association) bir mektup aldığını ve burada 30 bin Malezyalı'nın Hıristiyanlığa geçişlerine izin verilmediği için kendilerini suçladıklarını ifade etmiştir. Resmî hükümet organları ise bu sayıları abartılı bulmakta, dinlerini değiştirenlerin aslında önceden beri İslamî pratikleri yerine getirmeyen kişiler olduğunu vurgulamaktadırlar.⁸⁶ Ancak şu bir gerçektir ki, Malezya'da Hıristiyan misyonerlerin çok değişik metotlarla çalışmalarını sürdürdükleri, bunun da çok etkili olduğu gözlenmektedir. Son olarak basına yansıdığı şekliyle Malezya'da Hıristiyanların rahlede İncil okumaları üzerine Malezya hükümeti İslamî bir eğitim şekli olduğu gerekçesiyle İncil'in bu tarzda okunmasını yasaklamıştır.⁸⁷

1985 yılında Kuala Lumpur'da “İnançlar Arası Diyalogun Günümüz İlahiyat Eğitimine Etkileri”⁸⁸ konulu bir danışma toplantısının düzenlenmiş olduğunu hatırlattıktan sonra, ülkede dinler arası diyalog çalışmalarında “Uluslar Arası Malezya İslam Üniversitesi”nin önemli bir işlev gördüğünü vurgulamalıyız. Araştırmamızda dinler arası ilişkilerle doğrudan ilgilenen resmî bir kuruma rastlayamadık fakat bunun yanında Hıristiyanlarla ilgili olarak “Asya'lı Piskoposlar Konferansı Federasyonu” (Federation of Asian Bishop's Conferences (FABC), “Malezya Kiliseler Meclisi” (The Malaysian Council of Churches) ve “Malezya Hıristiyan Federasyonu” (The Christian Federation of Malaysia) gibi diyalog kurumları bulunmaktadır. Malezya'da Müslümanlar dinler arası diyalog toplantılarına “İslam'ı zayıflatma” hedefi taşıdığı ve

⁸⁶ <http://photio.blogspot.com/2006/05/malay-muslims-become-christian.html>

⁸⁷ <http://www.ilkadimdergisi.com/190/kapak-abdullahbelada.htm>

⁸⁸ Jutta Sperber, *Christians and Muslims: The Dialogue Activities of the World Council of Churches and Their Theological Foundation*, Berlin and New York 2000 19.

“Müslümanları ilgilendiren konuların sadece Müslümanlar tarafından tartışılabileceği” gerekçesiyle katılmamaktadırlar. Hatta 2005 Şubat ayında bir inançlar arası diyalog komisyonu kurulması girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmış, hükümet böyle bir kurumun zorunlu olmadığını lakin diyalogun desteklenmesi gerektiğini açıklamıştır.⁸⁹

Bütün bunlara rağmen Malaya Üniversitesi’nde Osman Bakar adlı bir akademisyenin 1995’den beri başında bulunduğu “University’s Center for Civilizational Dialogue” isimli diyalog merkezi önemli çalışmalar yapmaktadır. Osman Bakar’ın temel tezi, İslam dininin ve Müslümanların medeniyetler çatışmasından yana olmadığı, bilakis barışın ve bir arada yaşamanın yanında yer aldığı şeklinde özetlenebilir.⁹⁰ Kısaca ifade etmek gerekirse, halihazırda Malezya’da samimi ve verimli bir inançlar arası diyalogun gerçekleşme ihtimali ve umudu zayıf görülmekte, bununla birlikte hayatın normal akışı içerisinde doğal olarak cereyan eden diyalogun desteklenmesi ve sürdürülmesi önemsenmektedir.⁹¹

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Ortadoğu, Afrika ve Asya’daki birçok İslam ülkesinde insanlar çok kötü ekonomik şartlar altında yaşamakta, İslam ülkelerinin çoğu ekonomik ve politik yönden Batı’ya bağımlı durumdadırlar. İslam ülkelerinin hemen hemen tamamına yakını Batı’nın anladığı tarzda bir demokrasiden uzak olmalarının ötesinde, tam tersine baskıcı rejimler altında yaşamaya devam etmektedirler.⁹²

Bütün İslam ülkelerinde inançlar veya dinler arası diyaloga karşı olumlu ve olumsuz yaklaşım olmak üzere iki temel tavrın görüldüğünü söylemek mümkündür. Liberal Müslüman gruplar içinde, diğer dinlerle özellikle Hıristiyanlıkla diyaloga yönelik bir hareketin ve açıklığın işaretleri vardır. Ancak fundamentalist diye nitelendirilen gruplar henüz diyaloga hazır görünmemektedirler.⁹³ Bu ikinci grup, diyalogun taraftarı olan Müslümanları ve Hıristiyanları tenkit ederken, liberal görüşlü Müslümanlar da fundamentalistleri çok şiddetli eleştirmektedirler. Bu iki temel çizginin dışında diyaloga karşı tavır belirlemede zorlanan veya şimdilik sessiz kalmayı tercih eden grupların bulunduğu gerçeğini de vurgulamalıyız. Bu bağlamda Dr. Zeyneb Abdülaziz “dinler arası diyalog” kavramının 1962-1965 yılları arasında toplanan II. Vatikan Konsili’nden sonra yeni bir imaj ve yeni bir mesaj amacıyla misyonerliğin yerine özellikle seçildiğini ve bunun tehlikeli bir kavram olduğunu, “Dinler Arası Diyalog Oyunu” başlığıyla kaleme aldığı yazısında ifade etmiştir.⁹⁴

⁸⁹ www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71347.htm

⁹⁰ Osman Bakar, “Inter-Civilizational Dialogue, Theory and Practice in Islam”, *Islam and Civil Society in Southeast Asia*, Ed. Mitsuo Nakamura, Sharon Siddique, Omar Farouk Bajunid, Institute of Southeast Asian Studies, Singapore 2001, 164 vd.

⁹¹ McAmis, *Malay Muslims: The History and Challenge of Resurgent Islam in Southeast Asia*, 117.

⁹² Jacques Waardenburg, *Muslims and Others*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2003, 26.

⁹³ Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 179.

⁹⁴ Bkz. <http://www.alarabnew.com/alshaab/2006/07-04-2006/zeinab2.htm>

Temelde inançlar arası diyaloga karşı olan veya şüpheyile bakanların başlıca argümanları; bunun Hıristiyan ekümenizminin bir uzantısı olduğu, herkese uygun yeni bir din oluşturma çabası güttüğü, “aslında senin inancınla benimki arasında bir fark yoktur” anlayışına götürdüğü ve nihayet diyalog toplantılarında, senkretik-eklektik ve kısmen “sulandırılmış” yeni bir ibadet/ayın biçiminin geliştirildiği, Müslüman katılımcıların da bunlara iştirak ettiği şeklinde özetlenebilir.⁹⁵

Araştırmamızda ulaştığımız sonuçlara göre İslam ülkelerindeki inançlar arası diyalog faaliyetleri resmî ve yarı resmî devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları ve bireyler tarafından icra edilmektedir. Bidayetden günümüze kadar yapılan bu diyalog toplantılarının tam dökümü Roma’daki “The Pontificio Instituto di Studi Arabi” dergisinin 1975’den beri yıllık olarak basılan “Islamo-christiano”da yayınlanmaktadır.⁹⁶

İster İslam ülkelerinde, isterse Batı’da yaşasınlar, bireysel olarak diyalogla ilgilenen Müslüman entelektüellerin diyaloga karşı yukarıda ifade ettiğimiz iki ana çizgiye bağlı olduklarını görüyoruz. Örneğin Muhammed Talbi ve Muhammed Arkun gibi Arap asıllı entelektüeller diyaloga olumlu yaklaşırken,⁹⁷ Seyyid Hüseyin Nasr ve benzerleri diyaloga şüpheyile bakmaktadırlar.⁹⁸

İslam dünyasında, bilhassa Arap âlemindeki önemli bir diyalog sorunu da Müslüman Araplarla Müslüman olmayan Araplar arasında yaşanmaktadır. Arap kamuoyunu ve özellikle aydınları meşgul eden temel sorunlardan biri, Araplık ve İslam ikilemidir. el-Câbirî’ye göre bu ikilemin arka planındaki problemin açık ifadesi şudur: “Bu bölge insanların kimliklerinin tespitinde ilk ve temel belirleyici acaba hangisi olmalıdır; Araplık mı, İslam mı? Önce Araplık mı, yoksa tam tersine önce İslam mı? Hatta önce de İslam, sonra da İslam mı?”⁹⁹ İslam ülkelerinde bu sorun değişik yönleriyle tartışılmakla birlikte, böyle bir ayırımın en önde gelen sebeplerinden biri olarak Siyonizm’in Arap-İsrail mücadelesini, Müslüman-Yahudi mücadelesi şeklinde göstermeye çalışması olarak algılanmaktadır. Diğer sebepler arasında ise bütün Arap coğrafyasına egemen olan ekonomik baskı ve bir Hıristiyan’ın bir Müslüman’dan daha kolayca Batı’yla entegre olabilmesi gösterilmektedir.¹⁰⁰ 11 Eylül 2001’de meydana gelen Amerika’daki “İkiz Kuleler”e saldırı ve bunun sonucunda ABD ve Batı dünyasının İslam âlemine karşı başlattığı fiilî işgal ve olumsuz medya kampanyasının, İslam ülkelerindeki geleneksel Hıristiyan toplulukları olumsuz bir şekilde etkilediği de ifade edilmektedir. Arap entelektüeller arasında bununla ilgili değişik değerlendirmeler ve tartışmalar yapılmakta hatta mesele “Arap Hıristiyan” mı, yoksa “Hıristiyan Arap” mı düzeyinde bile irdelenmektedir.¹⁰¹ Batılı Hıristiyanlar İslam ülkelerinde yaşayan

⁹⁵ Bkz. Shafiq-Abu-Nimer, *Interfaith Dialogue: A Guide for Muslims*, 7.

⁹⁶ Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 180.

⁹⁷ Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 180.

⁹⁸ http://www.alhewar.com/seyyed_hussein_nasr.htm; Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 185.

⁹⁹ el-Câbirî, *Çağdaş Arap-İslam düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, 13.

¹⁰⁰ Bkz. Üsame el-Hâlidî, “İza Dâfe’a el-Arabü’l-Mesihyyûn ani’l-İslam...”, *en-Neşra*, Sa. 21, Amman 2002, 12-14.

¹⁰¹ Hıristiyan Arapların İslam toplumlarındaki konumu ile ilgili olarak yayınlanan makalelerden bir kaç için bkz. Reçaî el-Mu’şir, “Hamletü’l-Mu’âdiye li’l-İslam

Hıristiyan azınlıklarla özellikle iki ana nedenden dolayı yakından ilgilenmektedirler. Birincisi bunların ilk dönemlerden kalma eski Hıristiyan azınlıklar olmaları, ikincisi ise Batılı Hıristiyan misyonerliğinin söz konusu azınlıkları kendi misyon faaliyetleri için ileri bir karakol olarak görmesidir.¹⁰²

Müslüman dünya ile ilgili diğer önemli bir gerçek de şudur: İslam ülkelerindeki diyalog çalışmaları daha çok toplumda azınlık konumunda olanlar tarafından desteklenmektedir. Elbette bunun makul dayanakları bulunabilir. Öncelikle Arap ülkelerinde son zamanlarda artan radikal ve fundamentalist İslamî akımlar, bu ülkelerdeki Hıristiyan Arapların Batı'yla yakınlaşmasına sebep olabilmektedir. Ne var ki bu radikal akımların ortaya çıkış sebepleri üzerinde daha anlamlı bir tarzda durulmalıdır. "Ortadoğu Kiliseler Konseyi" eski genel sekreteri olan Gabriel Habib bu anlamdaki görüş ve tereddütleri şu şekilde ifade ediyor: Amerika ve İsrail'in Ortadoğu'ya ve Müslüman dünyaya yönelik şiddet tutumu bağnaz, köktenci İslamî akımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Büyük devletler bu akımları kendi emellerine ulaşmak için kullanmakta, Amerika ve özellikle İsrail İslam dünyasını küçük İslam devletçiklerine bölmeyi hedeflemektedir. 1980'li yıllarda Lübnan'da ve günümüzde Irak'ta yapılanlar bunun bir sonucudur.¹⁰³

İslam ülkelerindeki diyalog kurumlarının birçoğu genellikle son yıllarda kurulmuştur. Doğal olarak İslam ülkelerindeki dinler arası diyalog kuruluşları da dünyanın diğer yerlerindeki benzer tarzda ve kaçınılmaz şekilde iki yönlü faaliyet göstermektedir. Bu iki yönlü çalışmaların birinci boyutu her ülkenin kendi içindeki Müslüman gruplar ve gayrimüslim topluluklarla ilgili iken, ikinci boyutu öncelikle ülke dışındaki gayrimüslim kurum ve topluluklar olmak üzere, diasporadaki Müslümanlarla ilgilidir. Bu iki boyuttaki öncelik, her ülkenin kendi özel durumuna, konumuna, nüfus yapısına, ülkenin yönetim şekline, ekonomik ve kültürel yapısına bağlı olarak şekillenmektedir.

İslam ülkelerindeki diyalog çalışmaları daha çok akademik ve entelektüel düzeyde sürdürülmekte, değişik inanç gruplarına mensup geniş halk kitlelerinin katılımına rastlanmamakta, halk kitleleri arasındaki diyalog geleneksel şekliyle günlük hayat içerisinde gerçekleşmektedir. İslam ülkelerindeki Müslüman olmayanların dinî bayramlarının kutlanmasına ülkenin yöneticileri ve Müslüman din adamları da katılmakta, zaman zaman bunlar televizyonlarda canlı olarak yayınlanmaktadır. Bunun tam tersine gayrimüslim azınlığın temsilcilerinin de Müslümanların dinî bayramlarını kutladıkları çok sık rastlanan bir olgudur.

Hint alt kıtasındaki diyalog doğal olarak genellikle Müslümanlar, Hindular ve Budistler arasında gerçekleştirilirken, bu coğrafyadaki en önemli problemler daha çok

Temüssü bi'l-Arabi'l-Mesîhiyyîn alâ A'maki'l-Müsteveyât", *en-Neşra*, Sa. 21, Amman 2002, 5-11; Talal el-Hüseynî, el-Arabiyyü'l-Mesihî ve Hakikatü'd-Da've", *en-Neşra*, Sa. 22, Amman 2002, 5-8; Salih Hamârane, "Devrü'l-Arabiyyi'l-Mesihî fi Tarhi Kadâyâ Ümmetihi", *en-Neşra*, Sa. 28, Amman 2003, 4-8.

¹⁰² Waardenburg, *Muslims and Others*, 33.

¹⁰³

http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?c=ArticleA_C&cid=1203758726377&pageName=Zone-Arab-News/NWALayout

siyasî kaynaklı olan Müslüman-Hindu (Pakistan-Hindistan) çatışması, Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri ve Pakistan'daki Sünni-Şii mücadelesi, Hindu-Müslüman, Sih-Müslüman ve Sri Lanka'da olduğu üzere Budist-Hindu gruplar arasında yıllardır süre giden kanlı çatışmalar olarak sıralanabilir.

İran'da diyalog çalışmalarının ileri bir düzeyde olduğunu, diyalogla ilgili değişik resmî ve gayri resmî kurumların bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu ülkede Bahailer ve Yehova Şahitleri dışındaki inançlara büyük oranda müdahale edilmemekte, İran'da dinler arası diyalog kadar, mezhepler arası diyaloga da önem verilmektedir. Ayrıca uzun yıllardır Vatikan'la sürdürülen diyalogu da unutmamak gerekir.

İslam ülkelerindeki bütün diyalog faaliyetleri resmî devlet kurumlarınca desteklenmekte, bunun ülke ve dünya barışı için zorunlu olduğu vurgulanmaktadır. Buna rağmen İslam dünyasında dinler arası diyalogun gerçekleşmemesinin önündeki en büyük engel olarak taraflar arasındaki güç dengesizliği ve siyasî mücadele gösterilmektedir. Ne var ki insanlığın bugün yüz yüze bulunduğu tehlikelere karşı en azından semavi dinlerin bazı ortak değerlerde anlaşabilmeleri ve işbirliğine gidebilmeleri elzem görülmektedir.

İslam dünyasındaki diyalog çalışmalarını entelektüel seviyede yürütenler arasında çok sayıda Hıristiyan'ın bulunduğu da dikkate değer bir olgudur. Modernleşmeyle birlikte Batı dünyası ile diyaloga ilk geçen kesimin İslam dünyasındaki gayrimüslim azınlıklar olduğu hatırlandığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Buna ilaveten 19. yüzyılın ortalarından itibaren İslam ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, 1948 yılında İsrail devletinin kurulması gibi etkenler İslam ülkelerindeki Hıristiyan ve Yahudi azınlıkların peyderpey göç etmelerine neden olmuş, bu göçmenler eski ülkeleriyle bağlantılarını tamamen kesmedikleri için toplumsal değişim ve gelişime de katkı sağlamışlardır. Dikkat çeken diğer bir olgu da, Batı'da Hıristiyan-Yahudi diyalogunun İslam dünyasında ise Hıristiyan-Müslüman diyalogunun daha yaygın olarak cereyan etmesidir. Müslüman-Yahudi diyalogunun, İsrail ile İslam/Arap dünyası arasındaki sorunlardan dolayı halihazırda ve yakın bir gelecekte gerçekleşme umudu çok zayıf görülmektedir.

Hıristiyan asıllı diyalogcuların Tarık Mitrî gerçek bir diyalog "inançların karşılaşması değil, insanların hayatlarında, günlük işlerinde karşılıklı olarak tanışmalarıdır" demektedir. Diğer taraftan ona göre insanî ilişkilere önceliği vermek, illaki dinî bilinci ihmal etmek anlamına gelmemelidir de. Ayrıca Mitrî'ye göre Batı benmerkezci olduğu için ötekini anlamada başarısızdır. Öte yandan Hıristiyanlar kendi aralarında farklı bir dil, Müslümanlarla diyaloglarında ise farklı bir dil kullanmaktadırlar. Aynı durum Müslümanlar için de geçerlidir. Mitrî haklı olarak, ötekinin gıyabında söylenen şey huzurunda da söylenmedikçe diyalogun ilerlemesi ve verimli olması mümkün değildir¹⁰⁴ tespitinde de bulunmaktadır.

Sonuç olarak, İslam ülkelerinde dinler arası diyaloga yaklaşımda tam bir görüş birliğinin bulunmadığını, diyalog sürecinin farklı tartışmalara neden olmaya devam ettiğini, ancak bununla birlikte günümüz dünyasında dinler arası diyalogdan kaçmanın veya kaçınmanın mümkün olmadığını ifade edildiğini söyleyebiliriz. Resmî kurumlar ve entelektüeller genellikle diyaloga olumlu yaklaşırken, bunun geniş halk kitlelerinde

¹⁰⁴ Bkz. Avvad Ali, "Hivar me'a Tarık Mitrî", *en-Neşra*, Sa. 2, Mart 1997, Ürdün, 8-9.

tam bir makes bulmadığını da görmekteyiz. Bilhassa Ortadoğu'daki diyalog çalışmalarında geniş kitlelerin ve kimi entelektüellerin sorduğu temel soru; “bu CIA'nin finanse ettiği, Amerikan dış politikasının desteklediği bir proje mi?” olmaktadır.¹⁰⁵ Kısacası, görünen diyalog söylemleriyle görünmeyen misyonerlik etkinlikleri ve işgal faaliyetlerinin eşzamanlı yürütülmesi İslam dünyasında büyük oranda tedirginlik yaratmakta, bu durum/tutum dinler arası diyalog anlayışına gölge düşürmektedir.

¹⁰⁵ Abu-Nimer, Khoury, Welty, *Unity in Diversity: Interfaith Dialogue in the Middle East*, 247.